

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

**TREBALL FI DE GRAU
GRAU EN HISTÒRIA I PATRIMONI**

**LA LLUITA DE LES DONES PER
ACONSEGUIR L'ESPAI PÚBLIC A
ESPANYA.
DEL SEXENNI DEMOCRÀTIC A LA
SEGONA REPÚBLICA**

**REALITZAT PER: SONIA MARTÍ CENTELLES
TUTORITZAT PER: Dra. ROSA MONLLEÓ PERIS**

**CURS 2015-2016
15, SETEMBRE, 2016**

ÍNDIX

Agraïments.....	5
Resum.....	7
Summary.....	9
Introducció general.....	11
Capítol I. Una aproximació a la lluita feminista de l’Espanya Contemporània	15
I.1. Introducció.....	17
I.2. Societats patriarcals, societats desiguals.....	18
I.3. Els inicis de la lluita feminista.....	20
I.3.1. La Il·lustració, origen del feminisme actual.....	21
I.3.2. Els corrents feministes del segle XIX, les primeres sufragistes.....	23
I.3.3. Els corrents feministes del segle XX, breu introducció al debat entre el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència	25
I.4. Particularitat dels corrents feministes a Espanya.....	28
I.4.1. El feminisme del segle XIX	29
I.4.2. El feminisme del segle XX.....	32
Capítol II. La lluita pel vot femení a Espanya	43
II.1. Introducció.....	45
II.2. La Dictadura de Primo de Rivera, la Primera concessió per a les dones	46
II.3. La Segona República, una oportunitat per al canvi i el sufragi universal ...	54
II.3.1. Les Corts constituents del juny del 1931	54
II.3.2. Les eleccions de 1933	66
II.3.3. Les eleccions de 1936	69
Capítol III. L’educació i el treball de les dones, dues assignatures pendents durant molts anys.....	73
III.1. Introducció	75
III.2. L’educació femenina i els canvis en els models educatius	76

III.2.1. Finals del segle XIX, l'inici dels canvis	78
III.2.2. La Segona República i el despertar de l'educació	85
III.3. La dona i el món laboral.....	88
III.3.1. La Restauració, el primer despertar industrial modern d'Espanya i les primeres lleis sobre el treball femení	89
III.3.2. La situació laboral de les dones durant la Segona República	93
III.4. La situació de la dona en l'Espanya dels segle XIX i XX. Models de dona	97
III.4.1. Model d'àngel de la llar	98
III.4.2. Model krausista.....	100
III.4.3. Model <i>garçonne</i>	101
Conclusions	103
Bibliografia.....	107
Annexos	115

ÍNDIX D'IL·LUSTRACIONS

Il·lustració 1 Clara Campoamor es dirigeix a la Càmera per demanar el sufragi femení sense restriccions. Font: El País.	63
Il·lustració 2 Clara Campoamor, acompanyada d'altres dones de l'Associació Nacional de Dones Espanyoles i de Fernando de los Ríos, en un acte de concessió del vot femení. Font: El País.....	65
Il·lustració 3 Dones que dipositen per primera vegada el seu vot dins de l'urna. Font: El País.....	66
Il·lustració 4 Primera plana del diari La Voz, 16 de febrer del 1936, que anuncia la victòria del Front Popular. Font: La Voz (Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional d'Espanya).....	70
Il·lustració 5 Emilia Pardo Bazán, escriptora espanyola compromesa amb la lluita feminista que abordà temes vetats per al seu sexe en el segle XIX i XX. Font: Alvarez-Piñar, 2006.....	82
Il·lustració 6 Concepción Arenal, exemple de lluita per la causa femenina en el segle XIX. Font: Alvarez-Piñar, 2006.	84
Il·lustració 7 Dones durant una classe de dibuix en 1915 en l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la dona de Barcelona, fundat en 1909. Font: Menéndez, 1997.	85
Il·lustració 8 Treballadores del servei domèstic. Les més prestigioses eren aquelles que es dedicaven a la cura dels xiquets. Font: Menéndez, 1997.	89
Il·lustració 9 Dones secant panses. El sector agrícola concentrava bona part de la població femenina activa a principi del segle XX. Font: Menéndez, 1997.....	90
Il·lustració 10 Organigrama del sistema educatiu espanyol segons la Llei Moyano del 1897. Font: Núñez, 2005: 160.	128
Il·lustració 11 Principals fites en matèria educatavia gràcies a la Llei Moyano del 1897. Font: Núñez, 2005:198.	129

ÍNDEX DE TAULES

Taula 1 Eleccions a Corts, 1931. Linz, 2005: 1099-1100.	55
Taula 2 Dones amb càrrecs de diputades i ministres en la Segona República. Elaboració pròpia.	56
Taula 3 Eleccions a Corts durant la Segona República (primera volta).	68
Taula 4 Percentatges d'analfabetisme. Font: Flecha, 2000: 274.	85

Índex de gràfiques

Gràfica 1 Nivell d'estudis de les generacions nascudes entre 1832 i 1984 (sense distinció de sexe). Font: Núñez, 2005: 165.	77
Gràfica 2 Població masculina i femenina no escolaritzada. Font: Núñez, 2005: 165...	77

AGRAÏMENTS

Aquest treball és el producte d'un gran esforç, no només meu, sinó també de tots aquells que m'han ajudat de manera més directa o indirecta. Per aquest motiu voldria agrair, en primer lloc, a Rosa Monlleó la seua dedicació, la seua passió i els seus consells, sense els quals res d'açò haguera estat possible. També voldria agrair a la meua família, als meus amics i a les meues amigues per recolzar-me en tot moment i romandre al meu costat, sempre amb paciència, sempre amb un somriure.

Gràcies també a tots aquells professors que m'han inspirat al llarg d'aquests anys i m'han introduït en el camp de la història i del feminisme.

Moltes gràcies a tots.

RESUM

Les dones espanyoles, de la mateixa manera com ho havien fet les altres dones europees, també lluitaren durant els segles XIX i XX per aconseguir la igualtat amb els homes i per introduir-se en l'espai públic, espai que, en principi, tenien vetat. De manera que el feminisme espanyol es trobà actiu durant aquests dos segles; i no només centrà els seus esforços en la lluita sufragista, sinó que també dirigí les seues demandes cap a altres qüestions socials igualment importants. Els tres aspectes fonamentals de la lluita feminista espanyola foren el sufragi, l'educació i el treball.

La lluita pel vot de les dones començà en el Sexenni Democràtic i es regulà legalment per primera vegada durant la Dictadura de Primo de Rivera, encara que només s'inclogué a una part de les dones en el cens electoral. Tanmateix, s'havia establert un precedent que possibilità que en la Segona República s'atorgara el vot universal per a les dones amb les mateixes condicions que els homes, tot després d'un llarg debat en el qual Clara Campoamor fou la gran protagonista i la defensora acèrrima del vot femení.

Pel que respecta a l'educació femenina, també els debats al seu voltant s'iniciaren a mitat del segle XIX. La Llei Moyano de 1857 fou el primer intent per escolaritzar obligatòriament a totes les xiquetes, però la seua escassa efectivitat provocà que durant el Sexenni Democràtic i la Restauració es demanaren més mesures. Finalment, la Segona República amplià els horitzons de l'educació femenina, que bevia directament dels ideals krausistes i l'Escola Lliure d'Ensenyament, i donà accés a les dones a tots els nivells educatius.

I finalment, també la regularització del treball assalariat de les dones, que progressivament s'anaven incorporant al món laboral en condicions precàries, suposà una dura pugna que finalment produí els seus fruits. Durant la Restauració s'aprovaren les primeres lleis per assegurar el benestar de les treballadores, amb una especial atenció cap a les mares. En la Segona República es redactaren noves lleis per normalitzar les condicions laborals i s'establí un Segur de Maternitat, pioner a nivell internacional.

Per tant, després de durs anys de lluita, per fi les dones aconseguiren parcel·les d'igualtat i llibertat.

Paraules clau: feminisme, Espanya Contemporània, sufragi femení, educació femenina, treball femení.

SUMMARY

Spanish women, in the same way that the other European women did, also fought during the 19th and the 20th centuries to achieve the equality with men and to enter into the public space, which was vetoed in principle. So Spanish feminism was active during this two centuries; and it not only focused its efforts in the suffragist struggle, but also directed their demands to other equally important social issues. The three fundamental aspects of the Spanish feminist struggle were suffrage, education and work.

The struggle for women's suffrage started in the Sexenni Democràtic and it was legally regulated for the first time during the Dictatorship of Primo de Rivera, but only a portion of women was included on the electoral roll. However, it had established a precedent that made possible that in the Second Republic the universal suffrage for women was granted under the same conditions as men, just after a long debate in which Clara Campoamor was the main protagonist and the staunch defender of the female vote.

With regard to female education the discussions also began around a half of the 19th century. Moyano Law of 1857 was the first attempt to school compulsory all the girls, but its limited effectiveness caused that during the Sexenni Democràtic and the Restauració more action was demanded. Finally, the Second Republic expanded the horizons of female education, which was directly inspired by Krause ideals and the Escola Lliure d'Ensenyament, and gave access to women at all educational levels.

And finally, also the regularization of wage-earning work of women, which gradually joined the labour world in precarious conditions, meant a hard struggle which finally was successful. During the Restauració the first laws to ensure the welfare of workers were given, with special attention to mothers. In the Second Republic new laws to standardize working conditions were drafted and a Safe Maternity pioneer worldwide was established.

So after hard years of struggle, finally women got spaces of equality and freedom.

Key words: feminism, Contemporary Spain, women's suffrage, women's education, women's work.

INTRODUCCIÓ GENERAL

En repetides ocasions s'ha posat en dubte el paper de les dones i del feminisme en Espanya i també s'ha silenciada la llavor que les dones realitzaren per aconseguir un lloc en l'espai públic, l'espai on es desenvolupa la ciutadania i que les estructures del patriarcat els havia negat. Els primers estudis realitzats sobre aquesta temàtica als anys setanta del segle XX introduïren variables que posteriorment foren criticades, ja que presentaven les dones com a víctimes o heroïnes. També aquests primers estudis identificaren el feminisme amb el sufragisme exclusivament, pel que consideraven que en Espanya no havia hagut un vertader feminisme; de la mateixa manera que recolzaven que en aquest país no s'havia donat tampoc una vertadera Revolució Burguesa democràtica i liberal.

Així, l'objectiu d'aquest treball serà doble, és a dir, es proposen dues hipòtesis a demostrar. D'una banda, es provarà que sí que es donà un moviment feminista espanyol, que les dones foren agents de canvi històric, tant a nivell individual com col·lectiu; i per fer-ho serà necessari entendre les dones com a sers capaços de lluitar, persones amb poder i voluntat, i no associar-les únicament a l'opressió i el victimisme. I, d'altra banda, s'analitzaran els reptes que aquestes dones aconseguiren en la seua lluita per l'emancipació en els tres camps que resultaren ser els pilars del moviment feminista espanyol: el sufragi, l'educació i el treball. És a dir, s'examinarà l'experiència històrica de les dones amb el seu entorn sociocultural i polític per comprovar que, efectivament, lluitaren i guanyaren diferents batalles.

Per tant, interessa estudiar les particularitats d'Espanya i del feminisme espanyol, els diferents corrents que es donaren en el país, i quines conseqüències representà la lluita feminista en els tres camps esmentats, això és, com s'aconseguí el vot femení universal, com les dones obtingueren el dret a la formació i com es regulà el treball femení.

Per delimitar el tema, en aquest treball s'estudiarà quina fou la realitat que el col·lectiu femení visqué en Espanya durant els segles XIX i XX, centrant l'atenció en l'espai que transcorre entre el Sexenni Democràtic i la Segona República; ja que entre aquestes dues fites els debats al voltant de les qüestions femenines foren intensos. En el Sexenni Democràtic s'iniciaren les primeres consideracions sobre les dones i el seu paper en l'educació, la política i el treball, i en la Segona República les mesures proposades al llarg

de tot el període trobaren expressió legal en la Constitució de 1931 i les diferents normatives que s'anaren redactant.

Es tracta d'un tema d'actualitat, la lluita feminista encara no ha acabat i la perspectiva feminista poc a poc es va imposant com a necessària en tots els àmbits de la vida: social, econòmic, polític, històric, etc. Pel que es fa imprescindible estudiar quin és el passat feminista espanyol, quines característiques pròpies el defineixen i com es desenvolupà la pugna per l'alliberament de les dones en el país. Conèixer el passat suposa conèixer millor el present, donat que per arribar a una vertadera igualtat entre homes i dones, és precís fer una revisió històrica.

Per dur a terme la investigació proposada, s'han tingut en compte les aportacions del Materialisme històric i de l'Escola dels Annals, així com els nous corrents historiogràfics representats per la Nova Història que penetraren en Espanya en els anys huitanta i que giren al voltant de les aportacions teòriques i dels debats suscitats per Stone, la micro-història, la Tercera Generació dels Annals i l'Escola marxista anglesa. Aquests corrents historiogràfics mantenen en el mateix espai d'importància els aspectes econòmics i ideològics juntament amb els polítics i culturals. A més, també es té en compte la història de la vida quotidiana, dins d'una renovada història social, que introdueix nous temes com la història oral, la de gènere, la de la família i la de la gent anònima; essencial per a l'anàlisi de la història del feminisme que es presenta en aquest treball.

I és justament en aquest món social on situem els discursos sobre els homes i les dones i l'estudi de les formes de vida col·lectiva, tant pública com privada, que poden ser considerades com unitats de significació en períodes històrics determinats, en aquest cas dintre de la Història Contemporània. Amb aquesta nova Història Cultural podrem analitzar les pautes de comportament del col·lectiu femení com actors i subjectes històrics, i d'aquesta manera entendrem les xarxes complexes en les relacions de la societat, els mecanismes de control, les diferències socials i de gènere, les normes i la moral imperants, hàbits costums.

La bibliografia sobre aquest tema és molt ampla i s'han utilitzat diferents fonts especialitzades en cadascun dels aspectes sobre els quals s'ha centrat cada apartat per l'elaboració d'aquest treball. Tanmateix, algunes obres han resultat clau per realitzar l'estudi proposat. D'una banda, s'han de destacar alguns llibres. En primer lloc, es destaca el llibre que dirigeix Josefina Cuesta, titulat, *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX*. (2003), en el qual Natividad Ortiz i Rosa Mª Merino han redactat els capítols referents

al període al qual s'ha delimitat el treball. En segon lloc, el llibre editat per Elisa Garrido, *Historia de las Mujeres en España* (1997), on Pilar Folguera realitza un estudi també centrat en l'etapa que interessa. En tercer lloc, el llibre de Clara Campoamor, *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal* (2006), un llibre que explica minuciosament el procés de la consecució del sufragi femení de la mà de la diputada. I finalment, *La Edad de Plata de la Cultura española: (1898-1936). Volumen II. Letras, ciencia, arte, sociedad y culturas Historia de España. Tomo XXXIX-II*, de Menéndez Pidal, en el qual Rosa Capel també ha realitzat un capítol al voltant del feminisme en Espanya. A més, també s'han utilitzat altres llibres d'autores expertes en el tema, com Mary Nash, Celia Amorós, Carol Pateman, Amelia Valcárcel o Pilar Ballarín; el llibre d'estadístiques d'Albert Carreras i Xavier Tafunell; nombrosos articles d'autors reconeguts com Rosa Monlleó, Alfonso Capitán o Consuelo Flecha; i fonts originals com la Gaceta de Madrid, periòdics i les diferents Constitucions.

El treball es troba dividit en tres capítols que mantenen un fil conductor, les conclusions i la bibliografia. El primer capítol pretén ser una aproximació al feminisme espanyol i està dedicat, primerament, a l'anàlisi del feminisme en general, el seu origen i els diferents corrents; i en segon lloc, es presta atenció a les particularitats del feminisme espanyol i els diferents corrents que es donaren. En el segon capítol s'estudia el vot femení, ja que és una de les tres demandes de la lluita de les dones a Espanya. S'analitza com des del Sexenni Democràtic fins la Segona República es realitzen diferents peticions al voltant d'aquest tema. A més, s'estudien amb deteniment les dues primeres concessions del vot femení: el Directori militar de Primo de Rivera i, molt especialment, la Segona República. En el tercer capítol es dedica una part a l'estudi de la lluita en el camp de l'educació i una altra part a l'estudi de la lluita en el camp laboral. S'hi destaquen les lleis més importants i com les demandes es van succeint i les reformes es van ampliant. A continuació, s'hi presenten les conclusions i, finalment, la bibliografia utilitzada.

Capítol I.
UNA APROXIMACIÓ A LA
LLUITA FEMINISTA DE
L'ESPANYA
CONTEMPORÀNIA

Aunque las costumbres sociales establezcan la desigualdad, la libertad es el sueño más querido del ser humano.

Carmen de Burgos
(Burgos, 1927: 277)

I.1. INTRODUCCIÓ

Per conèixer com el feminisme actuà en Espanya i quins foren els corrents feministes que es desenvoluparen, serà necessari conèixer primerament la història del feminisme, per què sorgeix, com evoluciona i quins són els seus objectius, només així es podrà comprendre les peculiaritats que hi tenen els feminismes espanyols.

Podria definir-se el feminisme, en termes generals, com la lluita per la igualtat de les dones i les homes, igualtat entesa com igualtat d'oportunitats, perquè en la majoria de societats el discurs masculí és l'hegemònic i les dones són les inferiors, les ignorades, les menyspreades, les infravalorades. I encara que al llarg de la història hi trobem moviments organitzats i corrents definides; tal com Amelia Valcárcel afirma, qualsevol persona que lluita per la igualtat és feminista:

El feminismo ha sido y es esa suma de acciones contra corriente, rebeldías y afirmaciones, que tantas mujeres han hecho y hacen sin tener para nada la conciencia de ser feministas. Esto es, tales acciones se realizan sin la conciencia de una voluntad común (Valcárcel, 2001: 31)

Així, es començarà el recorregut per la senda del feminisme amb una anàlisi de les societats patriarcales, les responsables d'introduir de manera naturalitzada en les estructures socials, polítiques, econòmiques i religioses les desigualtats de gènere, desigualtats que situen les dones en un plànol d'inferioritat respecte als homes (Valcárcel, 2001), i també d'introduir el discurs de la domesticitat en les societats industrials modernes (Nash, 2000).

Tanmateix, cal recordar que durant segles tant homes com dones es trobaren sotmesos a les jerarquies estamentals pròpies de l'Antic Règim, i ni els uns ni les altres tingueren l'oportunitat de pensar per ells mateixos, de ser autònoms, tots es trobaven sotmesos, encara que les dones seguien tenint menor valor que els homes. Però aquesta situació canvià al segle XVIII, quan la Revolució Francesa, la revolució burgesa, inicià un canvi sense retorn cap a l'alliberament de la humanitat. Però, a pesar de totes les esperances dipositades en els canvis que s'anaven a produir, només s'alliberà a la meitat de la població, la meitat masculina; les dones romangueren sotmeses i fora de la nova ciutadania i de l'àmbit públic. És precisament en aquest moment i en contra d'aquesta actitud egoista que mostraren els homes en no emancipar també les dones, que els havien

ajudat a guanyar la revolució, quan comencen els primers debats feministes i és, per tant, durant la Il·lustració i en la Revolució Burguesa, quan naix el feminisme (Amorós, 2000).

Aquests primers debats feministes sobre els drets de la dona foren seguits per moviments sufragistes ben organitzats en el segle XIX, que proliferaren en diversos corrents al segle XX; els més importants foren el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència, i demostraren que es podia lluitar per la igualtat de les dones des de diferents perspectives que, si bé en principi pareixien contradictoris, en realitat resultaren complementaris. I finalment, al seu torn, aquests dos corrents donaren pas a una gran diversitat de corrents al segle XXI amb una agenda molt ampla (Valcárcel, 2001).

Durant molt de temps els historiadors defengueren en els seus treballs que en Espanya no havia ocorregut el mateix, que la lluita feminista havia estat menys organitzada i alentida perquè la revolució burgesa havia arribat més tard i, fins i tot, hi ha qui recolzava que no s'havia donat un vertader feminisme. Però Mary Nash, historiadora contemporània, desafià aquestes ideologies tradicionals i replantejà el vincle que s'havia establert entre feminisme i sufragisme com a sinònims, i obrí la porta a entendre altres moviments socials de dones també com a feministes. És a dir, el feminisme és molt més que la lluita per la igualtat política, és un moviment social que es serveix de múltiples vies per lluitar a favor de l'emancipació de la dona (Monlleó, 2016; Nash, 2000).

D'aquesta manera, a Espanya el feminisme es trobà molt present en els segles XIX i XX, s'hi donaren diferents corrents amb les seues pròpies particularitats, i hi hagué dones que lluitaren amb coratge per aconseguir ampliar els drets de les dones i alliberar-la de les cadenes que la mantenien subjugada.

Per aquests motius, és necessari fer un primer recorregut abans de centrar l'atenció en les diferents lluites que es donaren en Espanya.

I.2. SOCIETATS PATRIARCALS, SOCIETATS DESIGUALS

En primer lloc, cal explicar que el concepte *patriarcat* naix de la mà de les feministes per referir-se a la nova societat que s'estableix a partir de les revolucions burgeses del segle XVIII. Aquestes noves estructures socials es construeixen sobre unes bases en les quals els conceptes d'individu, ciutadà i universalitat es defineixen només tenint en compte la perspectiva masculina. Amelia Valcárcel explica que:

«Patriarcado» fue el término elegido para significar el orden sociomoral y político que mantenía y perpetuaba la jerarquía masculina. Un orden social, económico, ideológico que se autorreproducía por sus propias prácticas de apoyo con independencia de los derechos recientemente adquiridos (Valcárcel, 2001).

De la mateixa manera, Ana Aguado, historiadora espanyola, defineix clarament que el patriarcat no és només una «forma social familiar caracterizada por la subordinación femenina, sino una forma de construcción de lo público y de la sociedad civil caracterizada también por mecanismos diversos de subordinación femenina» (Aguado, 2005: 12).

La majoria de les societats d'aquest planeta es troben estructurades sobre els pilars del patriarcat, pilars que organitzen les relacions humanes tot imposant una dicotomia regida per la classificació de les persones en dos gèneres, masculí i femení. Tal com explica Mary Nash: «Gender is one of the defining features of contemporary society and a key category in the cultural construction of human difference» (Nash, 1999a: 25). Aquests gèneres es construeixen sobre els cossos segons el sexe, home i dona respectivament. Així, sobre un cos amb genitals masculins s'imposa tota una sèrie de qualitats que el defineixen com a pertanyent del gènere masculí i per tant, com a *home*; de la mateixa manera, es declara que un cos amb genitals femenins té unes característiques específiques pròpies del col·lectiu femení i que, per tant, totes les *dones* les comparteixen (Reverter, 2003).

Tanmateix, aquesta organització de la societat no es realitza de manera igualitària, sinó que el patriarcat estableix relacions de poder desiguals entre el gènere femení i el gènere masculí, i atorga qualitats superiors als homes que a les dones. Per aquest motiu les societats modernes són contradictòries perquè, d'una banda parlen d'igualtat universal, però realment amaguen estructures de subordinació, pel que eixa igualtat no és neutra respecte al sexe (Aguado, 2005). En conseqüència, s'apodera exclusivament als homes i es sotmet a les dones i, per tant, es creen societats desiguals en les quals les dones no tenen les mateixes oportunitats que els homes per desenvolupar el seu projecte vital. I encara més, la societat patriarcal s'estructura en dos espais, àmbit privat i àmbit públic, i s'adscriu a les dones en l'àmbit privat, recloses a la llar i a les tasques domèstiques i relacionades amb la cura, al mateix temps que els homes es mouen lliurement per l'àmbit públic, més prestigiós i on té lloc la participació ciutadana (Amorós, 2000; Pateman, 1988).

D'aquesta manera, s'observa que el gènere homogeneïtza les qualitats dels homes i de les dones, pel que aquestes qualitats es converteixen en radicalitzacions i estereotips mitjançant els quals els homes resulten beneficiats i les dones es esdevenen una massa homogènia subjugada, a la vegada que es destrueix la seua individualitat.

El patriarcat, per la seua part, tracta de naturalitzar aquests dos gèneres, i durant segles pareixia que aquesta jerarquització desigual de la societat era natural i inevitable degut a la biologia diferent entre homes i dones. No obstant això, algunes dones se n'adonaren que els gèneres no eren més que construccions culturals artificials creades per mantindre el col·lectiu femení subordinat i apartat de la ciutadania. Aquestes dones es rebel·laren contra les estructures patriarcals i emprengueren el que avui en dia es coneix com la lluita feminista o feminisme.

Cèlia Amorós, feminista contemporània espanyola i valenciana, explica precisament en el seu llibre *Tiempo de feminismo*, publicat originalment en 1997, quina és la implicació del gènere en l'estructura social i com les desigualtats que eixa estructura genera serveixen com a detonador de la lluita feminista:

El feminismo observa, efectivamente, que la diferencia entre los géneros en las sociedades conocidas hasta ahora se construye en forma de una jerarquía de *status*, jerarquía en la que lo masculino es hegemónico y lo femenino resulta ser subordinado. Emanciparse con respecto a su situación de subordinación pasa necesariamente para las mujeres por un proceso en el que pongan en cuestión la diferencia genérica que les ha sido asignada como una construcción —política, cultural, simbólica— a la que no quieren estar sujetas y de la cual, en esa misma medida, se des-identifican (Amorós, 2000).

I.3. ELS INICIS DE LA LLUITA FEMINISTA

Actualment són molts els corrents feministes que hi existeixen i moltes les dones i també homes, associacions i moviments que treballen per aconseguir l'apoderament de la dona des de diferents punts de vista i amb diferents ferramentes, i encara que la diversitat d'objectius és gran, entre tots s'hi complementen.

Aquesta gran varietat de possibilitats no sempre ha estat tan àmplia, tot el contrari, els treballs i les possibilitats han anat augmentant conforme s'han anat aconseguint reptes en la lluita per apoderar la dona. De fet, inicialment només s'hi pot distingir un únic feminisme, que, poc a poc, ha evolucionat fins el panorama actual. Així, tots aquests

corrents actuals comparteixen un aspecte fonamental, totes tenen un mateix origen que podríem situar en la Il·lustració.

És ben cert que ja des de l'Edat Mitjana hi trobem escrits a favor de les dones i d'una certa emancipació d'aquestes, ja que les conviden a abandonar les llars i dedicar-se a altres activitats lluny de l'ombra dels seus pares i marits. La preocupació per trencar les cadenes que mantenien les dones recloses i contingudes en una xicoteta esfera començaren molt abans de la Il·lustració. Però aquests escrits, com bé explica Amèlia Valcárcel, feminista espanyola contemporània, no poden ser considerats feministes, ja que el feminisme és molt més que uns escrits a favor de la dona, té un caire polític indispensable. Així, el feminisme va més enllà, és

[...] un pensamiento político típicamente ilustrado: En el contexto de desarrollo de la filosofía política moderna, el feminismo surge como la más grande y profunda corrección al primitivo democratismo. No es un discurso de la excelencia, sino un discurso de la igualdad que articula la polémica en torno a esta categoría política (Valcárcel, 2001: 8).

En suma, els escrits que trobem abans del feminisme podrien qualificar-se com a *protofeministes*, i ajudaren a «cristal·litzar en la llamada *polémica feminista*» (Franco, 2004: 457), però el feminisme com a moviment polític a favor de la igualtat de les dones respecte els homes, naix al segle XVIII. Per aquest motiu iniciarem el recorregut per la senda feminista en la Il·lustració.

I.3.1. LA IL·LUSTRACIÓ, ORIGEN DEL FEMINISME ACTUAL

La Revolució Francesa fou un escenari de canvis. La societat francesa, organitzada, enderrocà el poder establert i desenvolupà tota una sèrie de canvis mitjançant els quals les estructures polítiques, socials i econòmiques foren re-definides. Així, la Il·lustració o «Segle de les Llums» es concebia com la gran esperança de la humanitat, suposava una possibilitat de canvi per trencar amb l'Antic Règim i establir un nou tipus de societat, amb característiques i estructures diferents, sense jerarquies ni imposicions, sense un rei i una elit nobiliària que decidira pels seus súbdits. En suma, la Il·lustració suposava un camí cap a la llibertat i un despertar de la voluntat i la raó de les persones.

La ilustración es la salida del hombre de su condición de menor de edad de la cual él mismo es culpable. La minoría de edad es la incapacidad de servirse de su propio entendimiento sin la dirección de otro. Uno mismo es culpable de esta minoría de edad, cuando la causa de ella no radica en una falta de entendimiento, sino de la decisión y el

valor para servirse de él con independencia, sin la conducción de otro. ¡Sapere aude! ¡Ten valor de servirte de tu propio entendimiento! Es pues la divisa de la ilustración (Jaramillo, 1986: 7).

Però les dones veren totes aquestes esperances frustrades perquè no es tingueren en compte en eixe procés d'emancipació, foren les grans oblidades. De manera que, encara que s'havien posat en entredit les estructures tradicionals de l'Antic Règim, no es prestà atenció al lloc que havien d'ocupar les dones. Per tant, en lloc d'alliberar a tota la humanitat, només s'alliberà a la meitat masculina, als homes, i les dones quedaren en el mateix lloc on estaven, sense poders, sense privilegis, sense veu. Passaren a formar part del «Tercer Estat dins del Tercer Estat», perquè els homes, que pretenien trencar l'ordre estamental que classificava les persones segons la classe social en la qual havien nascut, establiren una nova jerarquia basada en el sexe que situava les dones en l'últim estament i fora de la ciutadania (Amorós, 2005: 36). Així, els homes se n'apoderaren de la ciutadania i dels nous conceptes que s'havien configurat, com individu o ciutadà, conceptes que, al seu torn, estaven configurats a partir de les qualitats *masculines* i, per tant, les dones no hi tenien cabuda.

Però açò que en principi suposà un menyspreu cap a les dones, es prengué al mateix temps com una oportunitat per iniciar una lluita a favor del reconeixement de les dones com a ciutadanes amb plens drets. En altres paraules, «la negación para las mujeres de los presupuestos igualitarios en los que se iba a basar la modernidad, será la causa de que éstos lleguen a convertirse en presupuestos feministas» (Aguado, 2005: 23). Així nasqué el feminisme, com una resposta al truncament de l'autonomia de les dones, i per aquest motiu Amelia Valcárcel el considera com «un hijo no querido de la Ilustración» (Valcárcel, 2001: 8), perquè a pesar que els homes volguessen deixar apartades a les dones, aquestes emprengueren una lluita que es transformà en un moviment consolidat.

Els reptes d'aquesta lluita no serien altres sinó ampliar tots els nous conceptes creats a la Il·lustració i que havien suposat l'alliberament dels homes. En altres paraules, les primeres feministes, pertanyents al moviment que es coneix com el feminisme il·lustrat i que són les precursoras del feminisme, reivindicaven ser ciutadanes amb plens drets, ja que a aquestes només se'ls reconeixien drets indirectes sempre i quan estigueren unides a algun home, pare o marit, que era el propietari dels drets directes (Amorós, 2004: 24-27).

Però cal recordar que els nous conceptes d'individu, ciutadà, drets universals, etc. que nasqueren de la mà dels il·lustrats, foren definits a partir dels patrons *tradicionalment masculins*, pel que la lluita feminista no podia buscar només ampliar els conceptes perquè les dones els acceptaren amb eixes definicions; sinó que la lluita havia d'anar més enllà i el que havia de buscar era re-pensar eixos conceptes, re-definir-los, analitzar-los i quedar-se amb allò que beneficiaria tant als homes com a les dones i eliminar aquelles parts que subordinaven a les dones.

Precisament Mary Wollstonecraft, en la seua obra publicada l'any 1792 titulada *Vindicación de los derechos de la mujer*, considerada l'obra fonamental d'aquesta primera etapa del feminisme, expressa les contradiccions que els conceptes il·lustrats amaguen mitjançant el que Carol Pateman batejà com el dilema de Mary Wollstonecraft:

[...] según el cual se fuerza a las mujeres a decidir la ciudadanía a través de una igualdad, entendida muchas veces como mismidad, (con lo cual serán «hombres de segunda»); o a través de la diferencia, entendida usualmente como diferencia respecto del modelo legitimado de sujeto, (con lo cual serán ciudadanas «de segunda») (Reverter, 2011).

És a dir, si les dones per aconseguir la igualtat han d'acceptar els conceptes de ciutadania, drets individuals, llibertat i universalitat que representen la llibertat, han d'acceptar ser *com els homes*, ja que aquestes característiques fonamentals estan pensades per als homes. De manera que si les accepten sense canvis, perden la seua identitat i les diferències que les dones poden aportar. I si, pel contrari, mantenen que les dones són diferents al homes, passen a estar en un segon pla, desplaçades de nou. Siga com siga, mai aconseguixen ser dipositàries del drets en plenitud. L'única possibilitat és refer els conceptes il·lustrats, tornar a definir individu, ciutadà i universalitat.

I.3.2. ELS CORRENTS FEMINISTES DEL SEGLE XIX, LES PRIMERES SUFRAGISTES

Aquestes primeres reivindicacions feministes que nasqueren juntament amb les reivindicacions burgeses *masculines* en la Revolució Francesa, foren seguides al segle XIX per un grup de dones que iniciaren la lluita per aconseguir ampliar els drets de les dones. Aquestes dones són conegudes com sufragistes perquè el seu primer objectiu fou aconseguir el sufragi femení, és a dir, aconseguir que també les dones tingueren dret al vot, encara que aquest no era el seu únic repte. I gràcies a aquesta lluita sufragista,

arribaren les primeres conquestes per a les dones en el plànol internacional (De Miguel, 1995). En el segon capítol d'aquest treball s'analitzarà com es dugué a terme aquesta lluita en Espanya, una lluita llarga i difícil que no trobà el densellanç fins els segle XX.

Els moviments sufragistes més destacables són els que tingueren lloc en els Estats Units i en Gran Bretanya, ja que foren els pioners i, a més, foren molt actius i revolucionaris. A més a més, els uns enriquiren als altres, és a dir, les sufragistes nord-americanes es serviren del dinamisme i l'activisme de les sufragistes britàniques per augmentar el seu ànim en la lluita, i les sufragistes britàniques se n'aprofitaren de l'experiència nord-americana per assentar les bases del seu propi moviment (Nash, 1994b; Rodríguez, 2009).

Així, encara que els debats sobre els drets de les dones s'iniciaren durant la Revolució Francesa, les feministes precursors es troben als Estats Units, on les sufragistes articularen el primer moviment polític a favor del sufragi universal i, a més, la lluita sufragista anava de la mà de la lluita abolicionista contra l'esclavitud, pel que era un moviment ambiciós i potent (De Miguel, 1995).

Es considera que aquest moviment s'inicià formalment el 19 de juliol del 1848 amb la Conferència de Sèneca Falls convocada per establir un debat sobre «las condiciones y derechos sociales, civiles y religiosos de la mujer» (Rodríguez, 2009: 1163). Per a aquesta convenció, Lucretia Mott i Elizabeth Cady Stanton prepararen un text prenent com a base la Declaració d'Independència dels Estats Units. Aquest text és conegut com la *Declaració de sentiments* i suposà una fita important en la lluita feminista, ja que fou signat per 68 dones i 32 homes i compta amb dotze decisions aprovades per unanimitat relacionades amb aspectes religiosos, polítics, econòmics i socials. En aquesta declaració s'hi reclamava que «La historia de la humanidad es la historia de las repetidas vejaciones y usurpaciones de los hombres hacia las mujeres con el objetivo directo de establecer sobre ellas una tiranía absoluta» (Alvarez-Piñar, 2006: 27), pel que les resolucions preses tenien plena intenció d'acabar amb el monopoli masculí en totes les esferes. Entre aquestes decisions, s'hi mostres alguns exemples:

DECIDIM: Que totes les lleis que impedeixin que la dona ocupi en la societat la posició que li dicti la seva consciència, o que la situïn en una posició inferior a la de l'home, són contràries al gran precepte de la naturalesa i, per tant, no tenen ni força ni autoritat (Decisió segona).

DECIDIM: Que les dones d'aquest país han de ser informades de les lleis sota les quals viuen, lleis que no han de continuar proclamant la seva degradació [...] (Decisió quarta) (Carré, 1995: 56).

Fins i tot es dedica un espai en la declaració per reclamar que són els homes els culpables de mantenir les dones en inferioritat en haver-les privades del dret al vot (Carré, 1995; Rodríguez, 2009). A partir d'aquell moment les iniciatives es succeïren.

També a Gran Bretanya el sufragisme fou rellevant i, de fet, es considera el més potent i radical dels sufragismes. Ja en 1856 aquestes sufragistes feren la seua primera petició al Parlament, una petició que comptava amb 2.600 firmes i que anava de la mà de les integrants del Queen 's College i del Bedford College, els primers centres superiors per a dones a Londres. Aquesta primera petició fou rebutjada, però la lluita no havia fet més que començar. Les iniciatives polítiques continuaren i, amb el temps, aconseguiren diferents triomfs. Una fita important es troba en l'any 1866, quan «el diputado John Stuart Mill, autor de *La sujeción de la mujer*, presentó la primera petición a favor del voto femenino en el Parlamento» (De Miguel, 1995), encara que aquesta petició només obtingué 80 vots.

L'evolució del sufragisme fou ràpida, i en poc de temps aparegueren diferències entre les mateixes sufragistes i es desenvoluparen diferents corrents, les unes més moderades i les altres més radicals. Les negatives dels dirigents polítiques provocaren que, poc a poc, aquells corrents més radicals es radicalitzaren encara més i prengueren protagonisme. Així, comprovem que la situació a Gran Bretanya era diferent a la que es vivia en els Estats Units, el moviment era molt més agressiu (Nash, 1994b; Rodríguez, 2009).

L'entrada de la I Guerra Mundial suposà un punt d'inflexió, i en 1918 les sufragistes britàniques obtingueren el seu primer gran triomf: obtingueren el dret al vot, això sí, amb limitacions. No fou fins 1928 quan se'ls concedí el sufragi en condicions d'igualtat (Carré, 1995; De Miguel, 1995; Rodríguez, 2009).

I.3.3. ELS CORRENTS FEMINISTES DEL SEGLE XX, BREU INTRODUCCIÓ AL DEBAT ENTRE EL FEMINISME DE LA IGUALTAT I EL FEMINISME DE LA DIFERÈNCIA

Aquest primer corrent feminista nascut de la mà de les sufragistes i que comunament és conegut com la primera ona del feminisme, poc a poc, evolucionà. Cada vegada més

dones s'unien a la causa i reclamaven més drets, més llibertats i més oportunitats per al col·lectiu femení. Així sorgiren diferents corrents que, encara que reclamaven des de perspectives diferents, totes tenien un aspecte en comú: demanaven l'apoderament de la dona, desmuntar el patriarcat i eliminar les desigualtats de gènere.

Tanmateix, al segle XX, quan es donà el que es coneix com la segona onada del feminisme, els dos corrents majoritaris eren el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència i en lloc de col·laborar per fer una lluita més efectiva, entraren en debat per imposar-se l'un sobre l'altre.

I.3.3.1. EL FEMINISME DE LA IGUALTAT

El feminisme de la igualtat pot considerar-se fill directe del moviment sufragista que nasqué com a crítica de la Il·lustració, ja que manté eixa mateixa crítica cap als ideals il·lustrats i la lluita per la igualtat de drets, per la igualtat jurídica entre les dones i els homes. (De las Heras, 2009: 57). De fet, seguint les paraules de Susana Gamba, pot definir-se com «una profundización de las corrientes «ilustradas» y del sufragio del siglo pasado» (Gamba, 1987). De manera que la lluita d'aquestes feministes està encaminada a aconseguir la igualtat política, social i econòmica; però no qualsevol igualtat, no es tracta d'ampliar els ideals il·lustrats i incloure-hi les dones sense introduir canvis; tot el contrari, la lluita va encaminada a modificar els ideals, a modificar els conceptes que defineixen la ciutadania, la universalitat i la individualitat, fins i tot el concepte de sexe i gènere manipulats pel patriarcat, apropiant-se d'ells i trobar noves definicions justes per a tots i totes. De forma que les feministes de la igualtat no volien identificar les dones amb l'opressor, sinó introduir vertaders canvis en les estructures i eliminar els obstacles artificials que les dones troben en la seua vida a causa de la construcció del gènere (De las Heras, 2009).

Per dur a terme aquesta lluita, era necessari entrar en el poder, només des de dins seria possible introduir els canvis que buscaven. Així, entenien que el feminisme no era una lluita contra el poder, sinó una lluita contra el sistema de poder definit pel patriarcat. Reclamaven a les dones que no tingueren por al poder perquè l'àmbit públic és molt bo, és on es prenen les decisions i és on té lloc l'oportunitat de canvi (Amorós, 2000).

El feminisme de la igualtat, de la mateixa manera que els ocorregué a les sufragistes, amb el pas del temps evolucionà i es subdividí en diferents corrents, cadascuna amb les seues pròpies connotacions¹.

I.3.3.2. EL FEMINISME DE LA DIFERÈNCIA

Per contra, el feminisme de la diferència apostava per un altre mètode per arribar a la llibertat de les dones. En lloc d'apostar per la igualtat, apostaven per posar en valor els trets característics de les dones, ja que per a elles, les dones mai serien equiparades amb els homes, perquè ni podien ni voldrien. Això és, baix el punt de vista de les feministes del corrent de la diferència, les feministes de la igualtat volien apropiarse de conceptes que estaven escrits des de la perspectiva masculina i el discurs masculí hegemònic era el que establia les pautes socials, per tant, la igualtat de la qual parlaven mai podria ser real, les dones mai podrien cabre en tots aquells conceptes il·lustrats perquè de base eren masculins (De las Heras, 2009). Fins i tot defenien l'existència d'una *identitat femenina*, d'una *cultura femenina*, que inevitablement diferenciava els homes i les dones. Però a la vegada defenien que aquesta cultura femenina era tan vàlida com la cultura masculina, la cultura dominant (Rubio, 1990).

Per tant, per a aquestes feministes la diferència no havia de suposar cap desigualtat, tot el contrari, el seu objectiu era valorar per igual les diferències entre els homes i les dones, o en altres paraules, que aquestes diferències no suposaren un obstacle per a cap dels dos, perquè tots eren persones i tenien el mateix valor i fins i tot podien complementar-se els uns als altres. Amb el seu famós lema *Ser mujer es hermoso* convidaven a les dones a posar en valor les seues característiques com a dones, a deixar de sentir-se les inferiors, perquè diferents no era el mateix que desiguals (De las Heras, 2009). Exaltaren el cos de la dona, la seua feminitat i la sexualitat, tot eliminant els prejudicis i estereotips (Gamba, 1987). Pretenien que la dona deixara de definir-se en to negatiu, que deixara de ser l'altra, que per fi es definira pel que és, amb la seua pròpia naturalesa, sense por ni constriccions (Rubio, 1990).

També aquest feminisme evolucionà i donà lloc a altres corrents feministes amb trets característics diferents².

¹ En el **Mapa conceptual 1** de la pàgina 78 poden observar-se tots aquests corrents que nasqueren del feminisme de la igualtat.

² Al **Mapa conceptual 2** de la pàgina 79 s'hi poden trobar les principals idees d'aquests diferents corrents.

I.4. PARTICULARITAT DELS CORRENTS FEMINISTES A ESPANYA

El feminisme en Espanya no seguí tots els passos de la senda feminista anteriorment explicada, sinó que presentà les seues pròpies particularitats degut a la seua singular economia, revolució industrial, política i qüestió social, com també passava en altres països. Per tant, la revolució industrial i la modernitat també arribaren a Espanya, i amb aquestes transformacions es donaren canvis estructurals importants que afectaren a tota la societat. Així, l'any 1889 ja es promulgà en el Codi Civil, o *incivil* per a les dones, la primera llei que establia el sufragi universal, però això sí, exclusivament masculí (Ramos, 2005). Com a la resta de països, també les dones espanyoles havien estat excloses de la política i no havien estat considerades subjectes amb els mateixos drets i valors que els homes. En conseqüència, el col·lectiu femení d'Espanya també inicià la seua pròpia lluita per fer-se un lloc en l'espai públic. Els segles XIX i XX foren fonamentals en la lluita feminista, tant en les grans ciutats com en els nuclis rurals (Monlleó, 2016). I és sobre tot en les primeres dècades del segle XX quan es troben els primers corrents feministes organitzats i reconeguts amb certa entitat (Capel, 1994).

Tal com explica Mª Dolores Ramos, «¿Quiénes eran y qué querían las mujeres? Con estas preguntas inicia el siglo XX. Políticos e intelectuales, pero también las propias mujeres, dieron sobradas muestras de querer encontrar respuesta», i així s'iniciaren els moviments feministes a Espanya, amb la voluntat de trobar un lloc fora de l'espai privat, espai en el qual havien estat relegades les dones (Ramos, 2005: 49).

Ara, com afirma Gloria Franco, si bé no va haver-hi un moviment sufragista organitzat com als Estats Units o Gran Bretanya, sí va haver «un clima en el cual pudo mantenerse un estado de opinión permanentemente alimentado por la acción de determinadas mujeres que alzaron sus voces en múltiples foros y ante todo tipo de auditorios para desafiar los roles que le imponía la sociedad» (Franco, 2004: 456).

No s'ha d'identificar el feminisme amb el sufragisme unívocament, altres moviments encaminats a altres necessitats no polítiques també conformen el feminisme. Mary Nash plantejà si la «carencia de una base reivindicativa política de derechos políticos individuales invalida la calificación de feminista a algunos movimientos sociales de mujeres» (Nash, 1994a), i al mateix torn, obrí una via per al feminisme històric, sobre el qual exposà que

Cabe considerar, además, la necesidad de entender el feminismo histórico como movimiento social y corriente de pensamiento plural y diverso que difícilmente puede acoplarse ni a una definición única del feminismo, ni a su equiparación con una modalidad universal de lucha, resistencia y ruptura (Nash, 1994a).

Així, el feminisme és un procés de conscienciació amb un ampli programa mitjançant el qual les dones actuen en els diferents espais de sociabilitat per trencar els murs que no les deixen desenvolupar el seu projecte vital. A Espanya el vot femení, l'educació i el treball de les dones foren tres dels pilars bàsics de l'acció feminista, pel que aquests seran tractats amb profunditat en els capítols 2 i 3 d'aquest treball.

I.4.1. EL FEMINISME DEL SEGLE XIX

Si es fa una revisió historiogràfica, hi trobem gran pessimisme entre els estudis relacionats amb el feminisme i Espanya. Hi trobem sentències tan clares com la de Mª Aurelia Capmany que en la seua obra *El feminismo ibérico* del 1970 no dubtà en dir: «[...] que el llamado feminismo español no ha existido jamás ya que sólo hubo un feminismo vago, sentimental, pseudocaritativo, conservador y oportunista» (Franco, 2004: 459). O com la de María Lejárraga, contemporània que de manera pessimista afirmà que:

Las mujeres callan, porque aleccionadas por la religión, amparada de toda autoridad constituida y regida por hombres, creen firmemente que la resignación es la virtud; callan por miedo a la violencia del hombre; callan por costumbre de sumisión; callan, en una palabra, porque en fuerza de siglos de esclavitud han llegado a tener alma de esclavas (Franco, 2004: 461).

Això és, els primers estudis, influenciats pel pensament tradicional i l'androcentrisme, defenien que no totes les dones espanyoles del segle XIX i també del segle XX estaven preparades per enfrontar-se als homes, per enfrontar-se a les estructures de poder i promoure el canvi; pel que només hi hagué unes poques heroïnes i la resta es mostraren passives, només foren víctimes. També recolzaven que les característiques que el patriarcat havia marcat sobre el cos de les dones es trobaven molt arrelades i era difícil desestabilitzar l'hegemonia patriarcal. I a més, mantenien que la repressió i el control moral sobre les dones era molt fort i que la societat condemnava el fet de ser feminista, i que s'hi criticava durament a les dones que no seguien les normes establertes, i la majoria de les dones s'hi avergonyien per compartir idees feministes.

Però la realitat era ben diferent a la que aquests estudis descrivien. Aquestes investigacions havien estat dutes a terme per aquelles dones que havien tingut l'oportunitat de cursar estudis superiors i tenien els coneixements necessaris per desenvolupar un discurs alternatiu al discurs masculí hegemònic. Tanmateix, introduïren variables teòriques que no contribuïren a desmuntar les bases patriarcals, sinó que caigueren en algunes dinàmiques pròpies del sistema que desprestigiaven el paper de les dones com agents de canvi, quan, en realitat, foren les protagonistes de grans canvis en diferents esferes. El fet de no tenir un moviment sufragista tan explosiu com el que havia hagut als Estats Units o a la Gran Bretanya no significava que no haguera existit un feminisme eficient al país. Tot el contrari, a Espanya les dones realitzaren accions que les aproximaren a la seua emancipació des de ben prompte (Monlleó, 2016; Nash, 1999b).

Ja en el segle XVIII algunes dones s'involucraren en assumptes polítics, com la duquessa d'Osuna, «que creó con otras mujeres la Sociedad de Amigas del País, apoyadas por un decreto del rey Carlos III, para que fomentaran la educación, mejoraran las costumbres con sus ejemplos y se preocuparan por el fomento del trabajo y las manufacturas» (Monlleó, 2003). I a finals del segle XIX les dones treballadores catalanes tractaren de crear les seues pròpies organitzacions per vetlar pels seus drets i les seues condicions laborals (Nash, 1999b). Encara que fou sobre tot en les primeres dècades del segle XX quan es donaren les característiques internes propícies per formular el primer moviment feminista espanyol (Capel, 1994).

El que sí és cert, és que algunes qüestions relacionades amb les dones es consideraven la *qüestió femenina* i s'establien debats al seu voltant; però el feminisme, com a moviment que lluita per la igualtat entre homes i dones, «era denostado y criticado desde posiciones religiosas y científicas y evolucionistas» (Tacoronte, 2014: 113), les posicions de pensadors intel·lectuals predominants en l'Espanya de finals del segle XIX que, a més, debatien sobre quin lloc devien ocupar les dones en la societat.

D'una banda, els catòlics eren partidaris de donar educació a les dones, encara que no a totes, només a una elit, una educació dirigida cap a les seues tasques com a filles, com a mares i com a esposes, una educació que possiblement amagava la voluntat d'influir en la seua moral i la seua religiositat, en definitiva, l'ensenyança era utilitzada com a arma propagandística i controladora al servei de l'Església. D'altra banda, els científics positivistes apostaven pel progrés com allò propi dels homes, ja que segons aquests, les dones s'hi trobaven determinades biològicament i estaven programades per a unes

determinades feines, pel que el seu discurs ajudava a cristal·litzar les estructures establertes pel patriarcat i mantenien les dones en una minoria d'edat permanent. I, finalment, els krausistes, es trobaven en el punt mitjà d'aquest debat, ja que promovien l'educació de les dones per ajudar-les a accedir als espais de poder i millorar la seua vida (Monlleó, 2004; Tacoronte, 2014).

Tant els catòlics com els científics positivistes defenien que l'única tasca de la dona havia de ser la criança dels fills, complaure al marit i encarregar-se de les tasques de la cura. A més a més, ni els uns ni els altres volien permetre que les idees feministes, que ja eren una realitat a altres països, entraren a Espanya, ja que «Las feministas eran consideradas Euménides modernas, y radicales, que se extienden *como plaga de langosta devastadora*, según las palabras del medico Novoa Santos», i podien contagiar amb idees rebels les dones espanyoles (Tacoronte, 2014: 113).

Però no totes les dones volien romandre en eixa societat obsoleta i dependre de l'opinió i de les decisions que els homes prenien per elles, n'hi havia algunes amb voluntat i sense por per desafiar les lleis establertes i donar un pas endavant, no només per elles, sinó també per la resta de les dones. S'havien obert diverses metes emancipadores per a les dones des dels segles XVIII i XIX i la lluita es trobava activa (Monlleó, 2004; Llona, 1998).

A finals del segle XIX proliferaren els nuclis feministes lliurepensadors, relacionats amb el krausisme i la maçoneria, i per tant, amb l'educació. Per a aquestes dones l'educació era un element clau, ja que només podrien arribar a tenir el mateix valor que els homes si eren capaces de ser autònomes, i per a això era indispensable compartir la formació, motor de la raó i, en conseqüència, de l'emancipació (Franco, 2004; Nash, 1999b; Ramos, 2005). A més, l'educació també els donava el poder de definir-se a elles mateixes, de definir en què consistia la seua feminitat i rebutjar tots els prejudicis i idees preestablertes, donat així pas a la seua maduresa com a persones (Luengo, 2011). Tanmateix, cal afegir que tampoc totes les dones tenien accés a aquesta educació ni a participar en aquests debats, només unes poques dones burgeses hi tingueren l'oportunitat i, de fet, per la seua condició privilegiada, foren mal interpretades les seues intencions i no se'ls prengué seriosament. Els sindicats obrers, per exemple, consideraren que les seues reivindicacions només eren capricis de dones ben posicionades. Fins que les dones obreres no s'uniren amb el temps a eixes demandes, no es tingueren en compte (Díaz, 2005).

I.4.2. EL FEMINISME DEL SEGLE XX

El segle XX començà amb la lluita ideològica entre aquells pensadors científics i religiosos que defenien les estructures patriarcals i bloquejaven les idees de canvi que arribaven de l'exterior, i aquells progressistes que demanaven transformar la societat, influenciats per les reivindicacions internacionals que es deixaren sentir també a Espanya i augmentaren la preocupació sobre temes que afectaven a les dones (Monlleó, 2016; Tacoronte, 2014). També la Primera Guerra Mundial suposà un canvi en la moral femenina que influí en les dones espanyoles, qui anaren conquistant espais tradicionalment masculins com l'oci. Poc a poc, s'hi anaven configurant noves identitats femenines, identitats més independents i més preocupades per aconseguir més llibertat, identitats rebels que anhelaven realitzar-se com a persones i dur a terme el seu propi procés vital (Branciforte, 2015). De manera que no són del tot certes aquelles recerques historiogràfiques que exposaven que el feminisme a Espanya tan a penes s'havia sentit. És cert que les noves identitats femenines no incorporaren a la seua agenda temes relacionats amb la maternitat o el control sobre la seua reproducció com a vies d'emancipació del col·lectiu femení com ocorregué en altres països, però realment es preocuparen per l'educació i l'entrada en el món laboral, dos pilars bàsics per aconseguir l'autonomia (Nash, 1999a). I tal vegada no es concentraren tots els diferents corrents en aconseguir drets polítics com les sufragistes, però sí demanaren drets civils i socials, igualment importants per enderrocar la divisió establerta entre l'espai privat i l'espai públic. En paraules de Mary Nash:

Un repaso de la historiografía, ciertamente aún bastante escasa, en torno al feminismo histórico en España, pone de relieve una cierta insistencia interpretativa en vincular feminismo con sufragismo [...] parece necesario romper con la noción de fijeza y plantear de forma explicativa las diversas definiciones del feminismo a partir de la realidad específica de la sociedad española y de la diversa experiencia de las mujeres. (Nash, 1994a).

De manera que el segle XX suposaria una etapa de canvis per a Espanya. Ja en el Sexenni Democràtic els homes havien començat a debatre sobre aquestes qüestions que afectaven a la població femenina; sobre tot els krausistes, preocupats per l'educació i el paper de la dona dins de la societat. En les seues conferències dominicals ja indicaven que les dones, a més de ser les companyes dels homes, també suposaven una gran influència per a la

societat perquè eren alhora portadores de costums, pel que havia que també era important invertir en la seua formació (Monlleó, 1999).

Però fou a principis de segle XX quan aquests debats, iniciats en el segle anterior, es feren més assidus i paulatinament els temes relacionats amb les necessitats femenines s'ampliaren. Els quatre temes principals tractats eren l'educació femenina, que captà l'atenció de la majoria dels intel·lectuals del país; la situació laboral de les dones, sobre tot preocupava la seua inferioritat en temes relacionats amb les jornades laborals, la seua contractació, el salari i la higiene; la discriminació jurídica de totes les dones i encara més de les dones casades, perquè, d'una banda, havien de deixar en mans dels seus homes tots els seus drets legals, fins i tot la pàtria potestat dels seus fills i l'administració dels seus béns propis, i, d'altra banda, eren jutjades baix les mateixes condicions que els homes i fins hi tot hi havia delits com l'adulteri que només es consideraven femenins; i finalment la participació política, de la qual les dones estaven totalment apartades i pareixia que ni interessava que participaren ni elles s'interessaven per participar (Franco, 2004).

Tanmateix, en avançar les primeres dècades del segle XX també les dones anaren accedint als espais de poder, entraren en diàleg amb eixos homes que decidien per elles, i posaren en entredit les divisions dicotòmiques que estructuraven la societat en forma de desigualtats basades en el gènere; en definitiva, aquestes dones, en paraules de Laura María Branciforte, «lograron por un lado acceder al poder y por el otro, y al mismo tiempo, empezar a quebrar y burlar los tiempos y espacios masculinos» (Branciforte, 2015). Es tractava de dones amb carreres, com metgesses, advocades, periodistes i mestres; universitàries i esposes de professionals, dones amb accés a la cultura i a l'àmbit públic (Folguera, 1997); alguns exemples són María Maetzu, Victoria Kent, Zenobia Camprubí, Julia P. de Trallero, Benita Asas, la senyora de Pérez de Ayala, la senyora d'Ortega i Gasset o Maria Espinosa (Capel, 1994), entre altres; encara que cada vegada s'hi sumaven més dones d'orígens més diversos i el feminisme s'anava allunyant del sufragisme burgés del segle anterior (Branciforte, 2015).

Poc a poc, les dones aconseguiren organitzar-se, sorgiren associacions regionals, i en 1918 crearen la ANME, *Asociación Nacional de las Mujeres Españolas*, una associació dirigida per Maria Espinosa i a la qual pertanyien dones que marcarien fites en la història espanyola com Clara Campoamor, María de Maeztu o Victoria Kent. Aquesta associació «exigía el fin de la discriminación legal de las mujeres casadas, el acceso a puestos de trabajo conformes con los «intereses morales y materiales de su sexo» y los mismos

derechos de ascenso y paridad salarial» (Nash, 1999: 54). A aquesta associació l'anaren succeint altres organitzacions feministes en tota la geografia espanyola. A València per exemple, s'establí en 1920 la *Liga Española para el Progreso de la Mujer*, que demanava el vot femení sense restriccions. També *La Cruzada de Mujeres Españolas*, dirigida per Carmen de Burgos Seguí, recolzava la mateixa petició al congrés. (Folguera, 1997).

Altres associacions que sorgiren a València i Barcelona foren les d'idees socialistes com la *Liga para el Progreso de la mujer*, la *Sociedad Concepción Arenal*, *La Progresiva Femenina* i *La Mujer del Por venir*; i altres de tendència catòlica (Capel, 1994; Díaz, 2005). Amb aquesta organització, paulatinament, s'anaren aconseguint algunes concessions com es veurà en els capítols posteriors.

I.4.2.1. ELS CORRENTS FEMINISTES ESPANYOLS

A pesar que el feminisme arribà com a moviment articulat de forma tardana a Espanya, s'hi poden distingir diferents corrents que tingueren certa importància en el territori espanyol, en paraules de Laura Branciforte: «Podríamos decir que los años veinte se convierten en el crisol de los feminismos en España » (Branciforte, 2015: 237).

A) EL FEMINISME CATÒLIC O EL FEMINISME SOCIAL CATÒLIC

El feminisme catòlic es troba, òbviament, vinculat amb el catolicisme i, per tant, amb tots aquells valors propis de la religió catòlica, encara que n'hi ha associacions més vinculades a l'Església que altres. Una de les principals organitzacions catòliques és l'*Acción Católica*, creada ja en l'any 1894 per promoure el anti-modernisme enfront de tots els canvis de rebel·lia i alliberament que s'estaven donant en l'àmbit internacional, i en 1919 es creà la branca femenina de l'Acció Catòlica, l'*Acción Católica de Las Mujeres* (Capel, 1994; Llonja, 1998). A Castelló, en 1922 es publicà per primera vegada la revista *Acción Católica Femenina. Boletín de la Obra de Protección de Intereses Católicos. Federación de Señoras de Castellón*, revista que serví com a vehicle per divulgar la moral i reforçar l'actuació evangelitzadora (Monlleó, 2004). També la *Institución Teresina* era una de les associacions amb més vincles amb l'Església.

De manera que, en principi, aquest feminisme nasqué com una ferramenta al servei del catolicisme aprofitant la relació que sempre havia estat oberta entre les dones i l'Església, relació que permetia una influència directa en la seua vida i el seu comportament. És més, el corrent s'inicià perquè es pensà que era millor controlar el feminisme des de dins que lluitar contra ell i permetre que les dones es convertiren en impies o lliurepensadores; pel

que aquest corrent en realitat es considerava un feminisme *quasi-dogmàtic*, és a dir, un feminisme *acceptable* d'acord amb els ideals religiosos (Capel, 1994). A més a més, el vincle entre l'Estat i l'Església afavoria les accions que aquesta segona emprenia per reorganitzar la societat i recuperar aquells fidels que se n'havien apartat del camí marcat per la religió a causa de les noves idees liberals que havien penetrat en el país (Monlleó, 2004).

No obstant això, no s'ha d'entendre el feminisme catòlic únicament com un fidel servidor de la jerarquia eclesiàstica, ja que eren associacions conservadores però algunes d'elles també preocupades per les necessitats de les dones al mateix torn (Llona, 1998). Així, s'hi poden trobar tant associacions destinades a la carència, com associacions que difonien missatges d'higiene entre les obreres, com associacions que s'ocupaven de vetlar per la moral de la societat espanyola, com associacions més preocupades per aspectes polítics o econòmics (Capel, 1994). De manera que el feminisme catòlic lluitava, d'una banda, per la introducció de la dona en el món laboral i per millorar les seues condicions de vida, i per altra banda, per defensar els valors *tradicionalment femenins* lligats amb la rectitud moral religiosa i amb el seu paper com a filla, esposa i mare. Així, a la vegada que defenia que les dones havien de seguir sent l'àngel de la llar, sumisses als homes, defenia que havien d'aconseguir certes conquestes per millorar la seua vida, això sí, sense enfrontar-se als homes. Encara que amb el pas del temps s'hi pot observar com aquestes dones evolucionaren: « [...] empiezan con el tradicional énfasis católico de «las mujeres para la familia», pasan por «la mujer para la sociedad» y terminan con «la mujer para si misma»» (Llona, 1998).

Aquesta postura inicial facilità que els homes les deixaren entrar en política i ja en 1920 algunes arribaren a ser alcaldesses i fins i tot participaren en l'Assemblea Nacional Consultiva:

Nombres como María Teresa de Aizpurúa, concejala del Ayuntamiento de Málaga, Elisa Calonge o María de Echarri destacaron por su labor en el Ayuntamiento de Madrid. Más tarde, en 1927, a partir de la convocatoria de la Asamblea Nacional Consultiva, la presencia de mujeres vinculadas a la Acción Católica de la Mujer o a la Institución Teresina, será especialmente significativa: María de Echarri, Teresa Luzzatti, Carmen Cuesta serán algunos de los nombres más significativos (Folguera, 1997: 488).

Des d'aquestes posicions de poder, es responsabilitzarien del Benestar Social, l'Educació, la Beneficència, etc. sota aquesta premissa:

[...] mi feminismo tiende a nuestra rehabilitación... , por imponer deberes a la mujer, los deberes que en la frase divina de nuestro Creador se encierran: «Compañera te doy, hombre, no esclava, hecha de tu misma carne». Entendemos en esto que fuimos formadas para seguir el camino del hombre, con trabajo, con deberes, con responsabilidad... dejando de ser frívolas para intervenir como madres en nuestro hogar, en nuestro pueblo y en nuestra Patria (Llona, 1998).

B) EL FEMINISME MODERAT

Diferents grups formaven el corrent moderat del feminisme, tots ells vinculats amb diferents publicacions. Així, s'hi troba *El Pensamiento Femenino*, una publicació quinzenal dirigida per Benita Asas Manterola i que funcionà entre 1913 i 1916. D'aquesta revista sorgí un grup feminista que es definia com un moviment humanitari i caritatiu. La revista *Redención*, editada en València des de 1915 fins 1922, desenvolupà un sufragi molt actiu. De la mateixa manera, la revista *La Voz de la Mujer*, dirigida per Celisa Regis (pseudònim de Carmen González Bravo), advocava per «un feminismo económico y apolítico y dirigido «a todas aquellas mujeres que de algún modo se han significado a favor de la mujer o que, por sus cargos, pudieran en lo sucesivo ser a su causa de alguna utilidad»» (Folguera, 1997; Llona, 1998: 472).

C) EL FEMINISME CATALÀ

El feminisme català nasqué de manera diferent a com ho havien fet els altres feminismes (Folguera, 1997). Les dones que desenvoluparen aquest corrent en el sí del nacionalisme català havien participat prèviament en els reformismes catòlics i en grups anarquistes i socialistes; pel que aquest grup de dones promptament es sensibilitzà per la dona treballadora (Franco, 2004). Així, el feminisme es trobava vinculat amb el catalanisme burgès i els seus objectius es mesclaven: «la sólida organización de la familia, sobre la base de una autoridad paternal robusta y de un patrimonio familiar permanente» (Folguera, 1997: 489). D'aquesta manera, el feminisme català utilitzà tres vies per desenvolupar el seu moviment: «el nacionalisme català, el reformisme catòlic i l'obrerisme» (Nash, 1995: 164).

A més, les dones catalanes de principi del segle XX no s'havien plantejat desafiar el model de dona tradicional, el model d'àngel de la llar que les vinculava directament amb les tasques domèstiques i assimilava el seu horitzó vital amb la maternitat. No obstant, es produïren canvis en els seus patrons socials gràcies a l'activació de la *maternitat conscient*, la qual cosa els permeté introduir-se en el món laboral. I, a la vegada, aquests

canvis en els models de família gràcies al control de la seua reproducció, iniciaren altres processos que acabarien identificant-se amb la lluita feminista i que serien vitals per donar protagonisme a les dones en l'esfera pública.

Pel que aquest corrent era diferent al feminisme polític que s'havia donat en altres llocs. Les dones catalanes acceptaren la diferència entre homes i dones i respectaren la divisió del treball segons els sexes. En conseqüència, aquest era un feminisme amb demandes socials i culturals bàsicament, encara que no s'ha d'oblidar que igualment formularen demandes per l'emancipació de les dones i per a la seua introducció a l'àmbit públic.

Aquestes feministes es mobilitzaren amb diferents campanyes i demandes, en les quals reclamaven l'educació i el treball com els pilars bàsics per a l'autonomia del col·lectiu femení. La pedagoga Rosa Sensat es manifestà a favor del treball i de l'educació de les dones, i la inspectora d'ensenyament primari Leonor Serrano demanà convertir el treball de mestressa de casa en un treball remunerat, i a més, valorar el treball de les dones i la seua aportació a l'economia familiar no només com una ajuda al salari dels homes, sinó com un vertader suport social i econòmic (Nash, 1995).

En 1889, Amàlia Domingo Soler, espiritista, Teresa Claramunt, anarquista i Angeles López de Ayala, republicana i maçona, fundaren la *Societat Autònoma de Dones de Barcelona*, on tenien lloc debats al voltant de temes polítics i socials i que fou la impulsora de l'associació més important del feminisme català, la *Societat Progressiva Femenina* (Carré, 1995).

A més, també hi destaquen altres dones, com Francesca Bonnemaison, que defenia la importància del treball i l'educació com a base de l'emancipació de les dones. Aquesta dona, a més, finançà amb els seus propis diners diferents accions per ajudar a les dones. D'una banda, fundà l'*Institut de Cultura i Biblioteca Popular per la Dona*, «donde se impartía de forma gratuita clases de comercio, mecanografía, confección y trabajos domésticos» (Franco, 2004: 475). En 1922, creà una mútua per ajudar a les dones associades que es quedaven sense treball i una borsa de treball per promoure i facilitar la seua incorporació al món laboral.

Una altra figura clau del corrent feminista català més conservador és Dolors Moncerdá de Macià, qui es preocupà per la situació de la dona en la societat espanyola i, en concret, de la dona treballadora i en 1909 creà el *Patronato de las obreras de aguja* (Folguera, 2004), i en 1912 fundà la *Lliga de Compradores* (Carré, 1995).

A més a més, els periòdics *Or i Grana* i *Feminal*, abanderaren la causa del feminisme català. *Or i Grana* començà a publicar-se setmanalment entre 1906 i 1907; mentre que *Feminal* es publicà mensualment entre 1907 i 1917 com a suplement de *La Ilustración Catalana*. Totes dues publicacions promovien el sufragi femení i els drets de la dona, i, a més, servien com a òrgan de filiació política (Carré, 1995; Folguera, 2004; Franco, 2015).

D) EL FEMINISME BASC

El feminisme basc és un corrent clarament influenciat pel feminisme de la diferència, ja que accepta les diferències entre homes i dones, i també del nacionalisme basc de Sabino Arana. Aquest nacionalisme definia la població basca amb unes característiques especials que les diferenciava de la resta d'espanyols. Aquests trets definidors eren la raça, la llengua, el règim jurídic antic amb furs i costums pròpies i la seua història (Ugalde, 1993).

El nacionalisme es preocupà pel feminisme basc perquè, encara que els homes es movien en l'esfera de poder i eren els dipositaris dels drets, les dones basques tenien un don que només els pertanyia a elles: la maternitat. Les dones basques eren les úniques capaces de donar vida a nous individus de la comunitat basca, pel que el seu benestar passà a formar part de la qüestió d'Estat (Ugalde, 1993; Urkiza, 2013). Com explica Pilar Folguera:

[...] la maternidad, en la consideración que se tenía de ellas con función natural, no voluntaria, servía al mundo simbólico nacionalista para reforzar el carácter incuestionable de la nación. Pero en el caso del nacionalismo vasco esta operatividad se veía incrementada debido a que para él la esencia de la nación, la raza, dependía directamente del hecho biológico de la maternidad (Folguera, 1997: 490).

Així, el mateix Estat basc s'amoïnà per la situació de les dones de la seua regió, considerades el «eslabón débil de la sociedad vasca» (Ugalde, 1993: 44), les úniques capaces d'incorporar la impuresa dins de la raça basca a causa de la seua debilitat i condició de pecadores. Les dones, per la seua part, en lloc d'enfrontar-se al poder i l'ordre establert, saberen aprofitar-se d'aquesta situació.

De manera que el corrent feminista basc no qüestionà els pilars tradicionals que lligaven les dones amb la maternitat, sinó que construí el seu discurs a partir d'eixes bases tot modificant-les i, ja que elles eren tan importants per a la societat basca, demanaven tenir major presència en l'espai públic (Ugalde, 1993).

En 1906 ja es publicà en la revista *Aberrri* un article en el qual es convidava a les dones a participar en l'activitat política, encara que el vot seguia restringit només per als homes

(Urkiza, 2013). Amb tot, les dones basques es veren implicades i beneficiades pels processos de canvi que s'estaven produint en el País Basc com la industrialització (Folguera, 1997). Com a conseqüència, en 1922 es fundà dins del Partit Nacionalista Basc la *Emakume Abertzale Batza*, una associació sensibilitzada amb la dona en el món laboral i preocupada per la seua educació. Aquesta associació fou impulsada per Elias Gallastegi, president de l'agrupació *Euzko Gaztedi Batza* de Bilbao. La seua creació oficial es produí en una conferència en la qual invitaren al propagandista O'Daly, i només en aquella conferència ja se n'apuntaren 300 dones. Amb el temps, un total de 20.000 dones s'hi afiliaren a aquesta organització on s'impartien classes de taquigrafia i mecanografia i es proposaren altres iniciatives educatives com cursos d'eusquera o de cultura de dones i xiquets (Urkiza, 2013); cursos per ajudar les dones a la seua incorporació al món laboral; a més, es reivindicava l'ensenyança professional per a les dones; se n'ocupava de temes relacionats amb la beneficència i servia alhora d'associació propagandística per a la causa nacionalista basca (Folguera, 1997; Franco, 2015). Amb la Guerra Civil espanyola, les esperances d'aquesta associació es veren truncades.

E) EL FEMINISME SOCIALISTA

La presència socialista prompte s'implicà en la lluita feminista amb la creació de grups organitzats de dones. En 1902 començaren a néixer les agrupacions que durant més anys es mantindrien actives, les Agrupacions Femenines Socialistes, l'objectiu de les quals era divulgar el socialisme entre el col·lectiu femení, estimular el treball en associacions i promoure lleis a favor de les dones i xiquets. Aquests grups foren una via de comunicació entre les dones i el PSOE, on ingressaren en 1908, i a més, mantingueren una estreta relació amb les Junes Socialistes (Capel, 1994).

L'any 1904, a Bilbao, es fundà *El Grupo Femenino Socialista*, i gràcies al seu bon funcionament fou precursor de la fundació d'un altre *Gupo Femenino Socialista* el 25 de març de l'any 1906 en Madrid. En 1910, aquesta associació canvià de nom i d'estratègia, passà a anomenar-se *Agrupación Femenina Socialista* i amplià els seus objectius: adherir més dones a la causa socialista. Virginia González i Isabel Muñoz Caravaca formaven part d'aquesta associació, i juntament amb els socialistes defensaven que les dones s'havien d'adherir a la lluita socialista perquè representava un marc més ampli i la igualtat entre homes i dones hi formaven part de l'ideari socialista, pel que lluitar de la mà dels socialistes era sinònim de lluitar per la igualtat. A principis de la dècada dels anys vint, ja

n'hi havia quatre grups socialistes a Espanya, amb un total de dos-centes dones afiliades. (Folguera, 1997; Franco, 2004).

Tanmateix, a pesar de lluitar a favor de la igualtat, hi havia certes tensions al voltat del sufragi femení dins de les files socialistes, i dones influents com Margarita Nelken o Maria Cambrils, es mostren cauteloses respecte al vot femení³. Pilar Folguera explica precisament açò, per als socialistes:

[...] ningún estado burgués reconocerá la igualdad de derechos y sólo el socialismo asume plenamente la igualdad de derechos, aunque se mostrará cautelosa en la cuestión del voto femenino, cuestión en la que por encima de los inconvenientes a corto plazo contempla la posibilidad de una labor de captación de la mujer por parte del socialismo (Folguera, 1997: 491).

F) EL FEMINISME ANARQUISTA

Anarquistes i comunistes es mostraren més reaccionaris a tindre grups de dones dins dels seus moviments, pel que els grups feministes aparegueren de manera més tardana respecte als altres corrents. No fou fins el període republicà quan nasqueren les primeres associacions consolidades (Capel, 1994).

S'hi podien distingir dues corrents anarquistes respecte el feminisme. Una seguia els ideals de Proudhon, el qual remarcava la importància del paper de la dona com a reproductora i responsable de les tasques de la llar. Aquestes feministes demanaven una revolució en l'àmbit domèstic i prompte afegiren noves lluites a la lluita anarquista: demanaven als seus companys no solament fer la lluita al carrer i al treball, sinó també a les cases, on les dones seguien relegades a les tasques de la llar i la cura.

L'altra seguia els ideals de Bakunin i fou la que més influencià en l'estat espanyol. Aquestes feministes defenien que les dones eren igual que els homes i que, per tant, s'havia d'introduir a les dones al treball perquè pogueren aconseguir la seua emancipació total (Méijome, 2013). D'aquesta manera, les feministes anarquistes espanyoles no consideraven la lluita per la llibertat femenina com un aspecte separat de la lluita revolucionària general (Llona, 1998). Mary Nash defineix aquest feminisme de la següent manera:

Se trata de una naturaleza [feminista] compartida con su identificación con los intereses de la clase obrera, de ahí que haya resaltado como el elemento más original de esta

³ Aquest aspecte es tractarà al Capítol 2.

organización el ser un feminismo proletario, al que más recientemente ha denominado también como anarcofeminismo (Méijome, 2013).

I Pilar Folguera apunta:

La mujer es un ser libre e inteligente, y, como tal, responsable de sus actos, lo mismo que el hombre; pues si estos es así, lo necesario es ponerla en condiciones de libertad para que se desenvuelva según sus facultades. Ahora bien; si relegamos a la mujer exclusivamente a las tareas domésticas, es someterla, como hasta aquí, a la dependencia del hombre, y, por tanto, quitarle su libertad (Folguera, 1997: 491).

Aquestes idees eren transmeses en el periòdic llibertari *Humanidad Libre*, editat en València i en el qual hi participaven Soledad Gustavo i Teresa Claramunt, feministes anarquistes i impulsors de l'associacionisme, juntament amb altres escriptors anarquistes. Encara que aquest no era un periòdic feminista per sí, però estava escrit per dones i dirigit a dones, pel que funcionava com un periòdic d'aquest caire (Llona, 1998).

Una de les associacions feministes anarquistes més importants era *Mujeres Libres*, que comptava amb una revista amb el mateix nom i que es fundà en 1936. Aquestes dones volien participar en la lluita social i crear una consciència solidària mitjançant la qual homes i dones pogueren conviure col·laborant entre ells, no uns per damunt dels altres. En la seua lluita, volgueren formar part del *Movimiento Libertario*, com una rama més. Aquestes dones lluitaren per aconseguir «la emancipación de la triple esclavitud en la que se encontraban: de género, cultural y laboral» (Méijome, 2013: 89).

Capítol II.

LA LLUITA PEL VOT FEMENÍ

A ESPANYA

Resolved lo que queráis, pero afrontando la responsabilidad de dar entrada a esa mitad de género humano en política, para que la política sea cosa de dos, porque solo hay una cosa que hace un sexo solo: alumbrar; las demás las hacemos todos en común, y no podéis venir aquí vosotros a legislar, a votar impuestos, a dictar deberes, a legislar sobre la raza humana, sobre la mujer y sobre el hijo, aislados, fuera de nosotras.

Clara Campoamor
(Campoamor, 2006: 100)

II.1. INTRODUCCIÓ

En la història sufragista espanyola s'hi poden detectar fluctuacions que depenen de l'entorn polític que es dona en cada moment, així, s'observen moments en els quals les conquestes que apropen les dones cap al vot femení universal s'acceleren i altres en els quals es dona un pas enrere.

Ja s'ha explicat que el sufragisme espanyol fou tardà respecte a altres països i amb menys potència organitzativa que aquests degut a les particularitats socials, polítiques, econòmiques i també en educació del propi país, però encara així arribà a Espanya al segle XIX i, encara que les feministes compartiren aquest objectiu amb altres propostes emancipadores, s'inicià una lluita acèrrima pel vot femení i universal que culminà en la Segona República.

No obstant això, s'hi poden trobar alguns precedents. En tres ocasions diferents les Corts consideraren atorgar el vot al col·lectiu femení: en 1877, en 1907-1908 i en 1931. Les dues primeres vegades es degueren als interessos personals d'alguns diputats i també per la influència internacional, especialment britànica. L'última, com es veurà, es degué a una pressió interna (Capel, 2006).

En els debats lliberals sobre el sufragi universal de finals del segle XIX també es debatia sobre el vot femení; i en 1877 Alejandro Pidal i Mon ja proposà una esmena per incloure a les dones que estigueren en l'exercici de la pàtria potestat, aquestes configuraven un grup reduït, però era un inici. L'esmena no fou aprovada, i en 1907 els republicans en presentaren al senat una de nova en la qual proposaven que les dones vídues que gaudien de la pàtria potestat pogueren votar però no ser elegides. Al mateix temps, els demòcrates presentaren una altra esmena més ampla, on demanaven el vot per a totes les dones majors de 23 anys, que estigueren en possessió de tots els drets civils i que residiren almenys des de feia 2 anys en un municipi. Cap de les dues propostes fou acceptada. Finalment, en 1919 Manuel Burgos i Mazo presentà al parlament un projecte de llei electoral que establí que homes i dones tenien els mateixos drets per a votar, encara que les dones no pogueren ser elegibles. Tampoc aquest projecte s'aprovà i fou l'últim intent frustrat abans d'arribar a les primeres concessions (Capel, 2006; Folguera, 1997; Monlleó, 1999).

No obstant, aquest projecte reactivà el sufragisme espanyol i les associacions de dones començaren a moure's. I poc després, i encara que parega una contradicció, durant la

dictadura de Primo de Rivera s'atorgà el dret al vot a les dones, això sí, amb algunes restriccions, tal com explica Gloria Franco:

Paradójicamente sería durante el régimen de la Dictadura, cuando, sin que hubiera existido una presión social especial. Primo de Rivera decide reconocer legalmente a las mujeres primero el voto administrativo, mediante el Estatuto Municipal de 8 de marzo de 1924 y, después, con un Real Decreto fechado el 10 de abril, el voto político a las solteras mayores de edad (Franco, 2004).

En la Segona República els debats es succeïren fins aconseguir drets plens per a les dones. Per tant, fou la Segona República el moment d'esplendor, quan les dones aconseguiren ser políticament iguals que els homes. Però en arribar la dictadura franquista i la repressió consegüent, totes aquestes conquestes feministes quedaren anul·lades i els somnis llibertaris de les dones quedaren apagats. El nou ordre establert, nacional-catòlic, relegava de nou a les dones a la llar, a l'àmbit privat, i les convertia en àngels de la llar.

En morir Franco, l'any 1975, i entrar el període conegut com la Transició Democràtica, arribà de nou l'esperança i la voluntat de canvi, la qual cosa suposà la reactivació del vot universal de manera oficial i permanent des de les eleccions de 1976 fins a hui en dia.

D'aquesta manera, en aquest capítol es començarà el recorregut pel llarg camí cap a la conquesta del dret de la dona a votar per la dictadura de Primo de Rivera i es centrarà l'atenció en la Segona República, quan les dones aconseguiren ser depositàries del dret a votar, i el procés per aconseguir-ho.

II.2. LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA, LA PRIMERA CONCESSIÓ PER A LES DONES

El militar Miguel Primo de Rivera donà en 1923 un colp d'Estat i instaurà un nou règim, un directori militar, que durà fins 1930. A pesar de ser un període dictatorial, la lluita feminista pel vot es reactivà en aquesta etapa, ja que es tracta d'un període eclèctic en el qual hi conviuen diferents valors, en aparença, contradictoris:

El espíritu renovador y europeizante intenta conjugarse con la defensa de los valores más tradicionales: la familia como eje central de la sociedad, la religión como elemento regulador de una ética moral y social, y la concepción tradicional sobre el papel que debe tener la mujer en la sociedad (Folguera, 1997: 486)

De manera que aquesta etapa aspirava a ser una etapa de canvis i aquests no tardaren en fer-se efectius. El primer pas fou quan Primo de Rivera demanà a Calvo Sotelo una reforma jurídic-administrativa dels ajuntaments espanyols, i el 8 de març del 1924 es promulgà l'Estatut Municipal que regularia tots els municipis espanyols (Díaz, 2005; Astola, 2008). Aquest estatut era la suma de diverses iniciatives presentades anteriorment: el programa que Maura ja havia presentat en 1907, el de Canalejas i el que s'havia presentat a les Corts del 1918 (Folguera, 1997). L'Estatut Municipal suposà una fita per al sufragisme femení, ja que en ell s'atorgava per primera vegada el dret al vot a les dones tal i com consta en l'exposició:

La fuente originaria de toda soberanía municipal radica en el pueblo; el sufragio debe ser, por ello, su forma de expresión. Pero al suscribir este principio, el Gobierno estima preciso ensanchar sus límites y perfeccionar el procedimiento.

Por ello, hacemos electores y elegibles, no sólo a los varones, sino también a la mujer cabeza de familia, cuya exclusión de un Censo que, en fuerza de ser expansivo, acoge a los analfabetos, constituía verdadero ludibrio. Y por la misma razón rebajamos la edad electoral a veintitrés años, que en casi toda la Península confieren plena capacidad civil, aunque subsistirá la de veinticinco para la elegibilidad, teniendo en cuenta alguna especialidad foral y la conveniencia de no hacer capaces para la administración activa de organismos políticos a quienes no lo son para la de su propia vida civil.

Y, por último, establecemos la representación proporcional, implantada ya en casi todos los países europeos y defendida, respecto a los Municipios, por algún tratadista que acerbamente la combate en su aplicación al Parlamento. Nuestro sistema es el de lista, con cociente electoral sencillo y un segundo cociente para aprovechar los residuos, y no llevamos a máximo rigor aquel principio de lista; porque en su país políticamente ineducado, que hasta ahora sólo vivió un imperfecto sistema de representación mayoritaria, intentar la reforma con criterio intransigente equivaldría a ponerla en peligro (Presidencia del Directorio Militar, 1924a: 1219).

I també en l'Article 51:

Serán electores en cada Municipio los españoles mayores de veintitrés años, y elegibles los mayores de veinticinco que figuren en el Censo electoral formado por el Centro correspondiente del Estado. Tendrán el mismo derecho de sufragio las mujeres cabeza de familia, con cuyos nombres se formará un apéndice al Censo electoral de cada Municipio. Figurarán en este apéndice las españolas mayores de veintitrés años que no estén sujetas

a patria potestad, autoridad marital ni tutela, y sean vecinas, con casa abierta en algún término municipal (Presidencia del Directorio Militar, 1924a: 1219).

Poc després es va publicar l'aprovació d'aquest Estatut a la *Gaceta de Madrid* el dia 12 d'abril del 1924⁴, juntament amb un Real Decret en el qual s'establia com havia de ser el nou cens electoral:

Vengo a decretar lo siguiente:

Artículo 1 La Dirección general de Estadística verificará en todos los Municipios de España la inscripción nominal referida al día 10 de Mayo, de los varones proscritos o temporalmente ausentes que antes del día 31 de Diciembre de 1924 hayan cumplido veintitrés años de edad, y de las mujeres solteras o viudas, en análogas circunstancias, así como de las casadas que reúnan los requisitos que establece el apartado B).

El Censo electoral se integrará:

A) Con los varones de la edad indicada que sean vecinos conforme al artículo 36 del Estatuto municipal.

B) Con las mujeres mayores de veintitrés años que sean vecinas y no estén sujetas a patria potestad, autoridad marital ni tutela, cualesquiera que sean las personas con quienes, en su caso, vivan.

Se exceptuarán únicamente las dueñas y pupilas de casas de mal vivir. Será inculible la mujer casada:

1) Cuando viva separada de su marido a virtud de sentencia firme de divorcio, que declare culpable al esposo.

2) Cuando judicialmente se haya declarado la ausencia del marido con arreglo a los artículos 134 y 185 del Código civil.

3) Cuando el marido sufra pena de interdicción civil, impuesta por sentencia firme.

4) Cuando ejerza la tutela del marido loco o sordomudo (Presidencia del Directorio Militar, 1924b: 251).

Com es comprova, el vot femení ja era una realitat, i encara que a algunes dones no se'ls havia atorgat aquest dret, era un principi i molt important. A partir d'aquest moment una

⁴ Veure l'annex *Gaceta de Madrid* a la pàgina núm 80.

porta s'obria per a les dones. Malgrat tot, poden trobar-se tant homes com dones a favor i en contra del que Primo de Rivera havia atorgat a les dones.

D'una banda aparegueren noves demandes per ampliar el cens electoral, perquè també les dones casades i les altres dones apartades pogueren votar. Alguns col·lectius feministes aspiraven a més i aquest vot amb restriccions els pareixia insuficient. Però sobre tot eren els homes catòlics i conservadors qui recolzaven aquesta iniciativa d'ampliar el vot a les dones casades perquè pensaven que afavoriria la seua causa, ja que les dones no es manifestarien en contra dels seus marits, pel que guanyarien vots i força política (Franco, 2004).

I d'altra banda, una part del sector femení es conformava amb el què s'havia aconseguit i no creien que era necessari ampliar el cens electoral. De la mateixa manera, bona part dels homes s'oposava a la concessió del vot femení o, al menys, s'hi mostrava cautelosa al respecte, ja que no consideraven que les dones estigueren preparades per ocupar càrrecs públics ni participar en política perquè havien mostrat poc interès des de les seues organitzacions; i encara menys oportú consideraven ampliar el vot a les dones casades, perquè pensaven que aquestes serien manipulades pels seus marits. Per aquest motiu, s'establí un debat entre aquells que volien ampliar el vot i aquells que preferien deixar les coses com estaven. Fins i tot s'arribaren a fer publicacions en revistes on s'expressaven aquestes desavinences entre conservadors i liberals. En la revista *El Sol* s'expressà precisament eixa por que tenien els socialistes sobre com afavoriria a l'extrema dreta el vot de les dones, ja que les poques sufragistes que hi havia al país eren filles i dones de polítics conservadors. D'altra banda, a la revista *España*, Manuel Azaña publicà el 22 de març del 1924 un article titulat «Doña Fulana de tal ¡Vota!» en el qual rebutia la tesi exposada en *El Sol* i explicava que les dones ni mirarien pels interessos dels seus pares ni dels seus marits, sinó pels seus propis interessos i per millorar les seues condicions, pel que no era cert que anaren a posar-se del costat dels conservadors (Viñarás, 2011).

Deixant de banda aquests debats, cal assenyalar que la decisió ja estava presa i que el vot femení ja havia entrat en vigor. I gràcies a aquest nou estatut moltes dones espanyoles entraren en la participació política, i dels 6.783.629 de votants, més del 25% eren dones, un total de 1.729.793 (Díaz, 2005). Amb aquest gran canvi, Espanya deixava d'estar fora dels avanços feministes i socials que ja s'havien aconseguit en el plànol internacional i es situava a la mateixa altura que els altres països europeus i, fins i tot, era el primer país llatí que concedia el vot a les dones (Folguera, 1997).

Són diverses les explicacions que es volen donar a aquesta concessió que Primo de Rivera realitzà a les dones en un règim dictatorial, unes de tipus pràctic i altres de tipus polític (Capel, 2006). D'una banda, hi ha qui defenen que ho va fer per propi interès, perquè volia implantar la seua pròpia política i contar amb recolzament social nacional perquè fóra acceptat internacionalment. Així, si concedia a les dones el vot, aconseguiria que moltes dones s'adheriren a la seua causa, i a més, des de l'àmbit internacional es percebria Espanya com un país solidari amb el sufragisme femení, pel que entraria dins del mateix joc que la resta de països europeus. D'altra banda, hi ha qui declara que Primo de Rivera es veié influït pel sufragisme internacional i concedí el vot a les dones espanyoles perquè realment ho feia per ajudar les dones i la lluita feminista, és a dir, es respirava un ambient de canvis i avanços internacionals en quant al sufragi femení i ell també volia formar part d'eixe ambient.

Ara bé, no pot oblidar-se que el dret al vot que es concedí era restringit i amagava una forta base patriarcal, ja que, per exemple, les dones casades hi quedaven excloses d'aquest dret per evitar tensions dins dels matrimonis. Però, a pesar de totes les restriccions, era un avanç molt important que fou ben acollit per gran part de la societat espanyola, desitjosa de transformacions, i suposà un canvi en el camí de la política del país (Franco, 2004). I a més, marcà un referent per a la concessió definitiva i universal de la Segona República (Capel, 2006).

Fora com fora, a partir del dia 1 d'abril del 1924 les dones passaren a formar part de les institucions polítiques d'Espanya. Es nomenaren regidores i alcaldesses i, amb el temps, la situació es normalitzà, ja que molts consideraven que «la administración municipal era simplemente una labor doméstica a gran escala», pel que les dones podien realitzar-la sense cap problema aparent, només havien de fer extensives les seues habilitats com a dones de la llar a una major escala (Díaz, 2005). Així, hi trobem casos com el de Carmen Resines, nomenada tinent d'alcalde en San Sebastián⁵.

De manera que s'hi estava instaurant un règim més democràtic que lentament s'anava consolidant i en el *Diario de Alicante* del 3 d'octubre del 1924, es publicà el següent article titulat *Mujeres concejales*:

Poco a poco la mujer va conquistando plazas y cargos antes exclusivamente reservados a los hombres. La causa de esto no sólo ha sido un exacto conocimiento de las aptitudes de

⁵ Veure: Annex 3 *La Voz de la Mujer*, nº 287, 8 de maig del 1929 a la pàgina 84

las que ella misma no se había percatado antes, sino de la necesidad cada día más imperiosa de hacer frente a las luchas de la vida [...] El feminismo triunfa; únicamente se ha de precaver el riesgo de no poner a las mujeres en ciertos atolladeros que las lleven al fracaso, al ridículo, o que las masculinice demasiado [...] Nos parece que su delicadeza, las funciones augustas que dentro del hogar está llamada a cumplir y su misma belleza y refinamiento sentimental, parece divorciarse algo, y aun mucho, de ciertos cargos y profesiones [...] Veremos cómo cumplen las nuevas concejales su cometido; no tendrán que ser unas lumbreras para ponerse al nivel y hasta superar a sus colegas varones. Si las innatas disposiciones que la mujer posee para el régimen y la administración del hogar logra trasladarlas al Municipio, desde luego podemos felicitarlos de su elección (Cases, 2010: 147).

Aquest Estatut Municipal es completà amb altres estatuts i disposicions que, poc a poc, s'anaven aprovant; encara que algunes propostes no foren ben rebudes, sobre tot per part dels homes, com és el cas de l'Estatut Provincial de Calvo Sotelo, publicat el 20 de març de l'any 1925, mitjançant el qual s'establí que la dona podia ser elegida per a exercir càrrecs provincials (Díaz, 2005):

Ya queda apuntado que los Diputados directos se elegirán por sufragio universal, que se acomoda a las normas trazadas en el Estatuto municipal. Esto quiere decir que la mujer será electora y elegible, y que se aplicará el sistema de representación proporcional (Presidencia del Directorio Militar, 1925: 18).

Per a la majoria d'homes, les dones no estaven preparades per ocupar càrrecs de tanta responsabilitat, ni tan sols si aquestes dones eren elegides pels governadors; ja que aquesta llavor anava molt més enllà de fer extensibles les seues habilitats en les tasques de la llar, eren llavors que demanaven majors capacitats. Finalment, com que mai s'arribaren a convocar eleccions, només hi consten alguns casos de dones que ocuparen llocs de responsabilitat. Paloma Díaz explica que només «consta un caso, el de Catalina Alastuey, que ocupó un puesto de vocal suplente por la sección de Asociaciones Culturales y de Profesiones Intelectuales en el Consejo Administrativo de Navarra» (Díaz, 2005: 184).

Per afermar el seu poder, Primo de Rivera volgué convocar una Assemblée Nacional, a la qual el rei, Alfons XIII, s'oposà. Entre els dies 11 i 13 de setembre del 1926, Primo de Rivera establí un plebiscit per conèixer amb quin suport comptava i, per primera vegada, les dones exerciren el seu dret al vot. El resultat fou molt positiu, no només perquè el dictador es veié recolzat per la societat, sinó perquè el 40% de les dones votaren, la qual

cosa representava un alt grau de participació que sorprengué als homes del país, i així es reafirmà la necessitat d'incloure les dones en els drets polítics, amb igualtat amb els homes.

Finalment, el 12 setembre del 1927 el monarca establí un decret pel qual concedia l'autorització per convocar l'Assemblea Nacional i l'11 d'octubre fou inaugurada per José Yanguas Messía. Aquesta Assemblea, en principi, tenia caràcter consultiu, tanmateix, és interpretada per alguns historiadors com un últim intent per validar les institucions i dictàmens que el dictador havia introduït durant el seu règim. De fet, en ella s'aprovà el *Anteproyecto Constitucional de la Monarquía Española* en el qual s'inclouen mesures innovadores (Díaz, 2005; Folguera, 1997). En l'assemblea es trobaven representades «todas las clases e intereses» i en l'Article 15 establí de forma explícita que podien participar: «varones y hembras, solteras, viudas o casadas, éstas debidamente autorizadas por sus maridos» (Díaz, 2005: 186). No obstant això, algunes de les dones elegides com a representants abandonaren els seus càrrecs durant les primeres sessions per la manca de recolzament i cooperació per part dels sectors socials (Folguera, 1997).

Així doncs, 13 dones formaren part d'aquesta Assemblea Nacional com a representants d'Activitats de la Vida Nacional, totes elles elegides per destacar dins dels seus camps professionals i es convertiren, d'aquesta manera, en les primeres dones en ocupar un escó en el Congrés espanyol: «Natividad Domínguez Atalaya, Micaela Díaz y Rabaneda, María de Maeztu y Whitney, María de Echarri y Martínez, Concepción Loring y Heredia, Carmen Cuesta del Muro, Isidra Quesada y Gutiérrez de los Ríos, Blanca de los Ríos Nostench, María López de Sagrado y Andrés, Teresa Luzzatti Quiñones de López de Rúa, Josefina Olóriz Arcelus, María López Monleón y Trinidad Von Scholtz-Hermensdorff» (Díaz, 2005: 187). Totes elles es prengueren la seua tasca amb consciència i dedicació i introduïren al debat aquells problemes que afectaven les dones del país. Cal fer menció especial a Concepción Loring i Heredia, la primera dona en la història que parlà en el Congrés espanyol.

Amb tot, entre 1927 i 1929 es prengueren un gran nombre de mesures que incloïen les dones en la participació política i regulaven aspectes com la maternitat o el treball a domicili. A més, la situació afavorí la coordinació dels grups feministes i la ANME (Asociación Nacional de Mujeres Españolas) demanà de nou el vot integral per a les dones (Díaz, 2005).

En l'avantprojecte aprovat durant l'Assemblea, l'Article 55 expressava precisament el que les feministes anhelaven:

TITULO VI. DE LAS CORTES DEL REINO

Art. 55. Para ser elegido Diputado a Cortes se requerirá, sin distinción de sexos, ser español, haber cumplido la edad legal y gozar de la plenitud de los derechos civiles correspondientes al estado de cada cual (Primo De Rivera, 1929).

Aquest article resultà controvertit i causà algunes querelles entre la societat, ja que l'expressió «gozar de la plenitud de los derechos civiles correspondientes al estado de cada cual» no resultava del tot esclaridora. Tanmateix, acabà per acceptar-se que significava que s'havia concedit el vot integral a les dones (Cases, 2010). Així, tant homes com dones tenien els mateixos drets pel que respecta al sufragi; i encara que l'article que no establia la igualtat jurídica, era considerat una lluita guanyada.

Però finalment aquest projecte no passà a convertir-se en llei, ja que Primo de Rivera dimití el 14 de febrer de 1930 i totes les noves reformes quedaren parades. A més, immediatament després de la seua dimissió, el 28 de gener del 1930, Alfons XIII publicà un Real Decret mitjançant el qual els integrants dels ajuntaments havien de ser substituïts i els ajuntaments creats pel dictador es dissolgueren. Aquesta situació suposà inestabilitat en el país, perquè, d'una banda, l'Estatut Municipal seguiria vigent fins que se n'aprovara un altre, pel que les dones sentien que tenien encara dret al vot: «Mientras el Estatuto Municipal no se derogue, tendremos derecho a votar» (Díaz, 2005: 188), expressava Elisa Soriano. Però, d'altra banda, el monarca no aprovava l'Estatut ni seguia les seues pautes. De fet, fou el mateix rei qui decidí elegir els nous integrants dels ajuntaments de manera que la meitat serien elegits entre els més votats de les eleccions celebrades amb anterioritat al directori militar, i l'altra meitat serien elegits entre els majors contribuents del poble. A més, es referen les llistes per a les properes eleccions municipals i les dones hi quedaren excloses, al·legant d'una banda que eren un grup massa nombrós i el procés seria massa llarg i, d'altra banda, que les eleccions serien legislatives i, com que no podrien participar, no era necessari incloure-les en els cens (Díaz, 2005).

De manera que la dimissió de Primo de Rivera suposà un pas enrere i el viatge cap a la modernitat que Espanya havia iniciat s'acabà. Així, les dones perderen el dret al vot i es tornà a un estat similar a l'anterior de la dictadura, com si aquesta només hagués estat un parèntesi de 7 anys.

II.3. LA SEGONA REPÚBLICA, UNA OPORTUNITAT PER AL CANVI I EL SUFRAGI UNIVERSAL

La fi del directori militar de Primo de Rivera suposava un retorn cap a la política anterior. Però en tractar de tornar a establir les lleis i les maneres de governar antigues, es desemmascarà tota una sèrie de deficiències en el sistema. La corona s'havia debilitat i el govern de la transició tampoc havia tractat de manera eficaç el canvi. Per aquests motius, les eleccions municipals del 1931 es convertiren en un plebiscit improvisat sobre la continuïtat de la monarquia. El resultat fou clar, en les eleccions celebrades el 12 d'abril del 1931 els partits republicans triomfaren, els espanyols ja no acceptaven el sistema monàrquic i el 14 d'abril del 1931 s'instaurà a Espanya la Segona República. Amb aquest nou règim es posava fi a la monarquia d'Alfons XIII i al sistema de la Restauració (Folguera, 1997).

El nou gabinet de Govern estava presidit per Alcalá Zamora, qui immediatament es posà a treballar en la reforma de la llei electoral del 1907, ja que, tal com Clara Campoamor afirmava, per dur endavant la República era necessari transformar els antics districtes electorals, en els quals encara s'hi podien trobar antics cacics monàrquics, i contruir nous espais democràtics (Campoamor, 2006). I «el 8 de agosto de 1931, el Gobierno provisional modifica la ley Electoral de 1907, reduciendo la edad de los electores a veintitrés años e incorporando entre los elegibles a las mujeres y a los sacerdotes» (Gilbaja, 2013: 296). Amb açò s'intuïa la voluntat dels republicans per incloure les dones en la vida política.

II.3.1. LES CORTS CONSTITUENTS DEL JUNY DEL 1931

Després de la reforma de la llei electoral, es convocaren eleccions per Decret del 3 de juny del 1931, mitjançant les quals s'elegiria un comité constituent que redactaria una nova Constitució i establiria les bases democràtiques del nou sistema espanyol (Gómez-Ferrer, 2011). Es convocà una primera volta de les eleccions per al 28 de juny i una segona per al 5 de juliol; en la qual es cobriren les 12 vacants que havien quedat en les primeres votacions en diferents circumscripcions i es realitzaren de nou les votacions en Lugo, que havien estat anul·lades (Linz, 2005).

El resultat dels partits més votats en les primeres eleccions pot observar-se en la taula següent:

Partit	Vots (%)	Escons	
		Nombre	%
PSOE	21,4	120	24,6
PRR	13,2	72	14,8
PRRS	11,8	61	12,5
DLR	8,9	27	5,5
ERC	6,7	31	6,4

Taula 1 Eleccions a Corts, 1931. Linz, 2005: 1099-1100.⁶

Com es comprova, els partits republicans de centre i esquerra resultaren els clars guanyadors d'aquestes eleccions. Els partits Socialista, Radical i Radical Socialista foren els tres més votats, amb 120, 72 i 61 escons respectivament. En total hi havia 470 diputats, dels quals només 2 eren dones: Clara Campoamor, pel Partit Radical, i Victoria Kent, pel Partit Radical Socialista. A finals d'any, Margarita Nelken s'uní a aquestes dues dones com a diputada pel Partit Socialista (Campoamor, 2006; Folguera, 1997). Amb tres dones dins del govern constituent, les dones tenien una oportunitat per introduir a la nova constitució temes que les afectaven directament i per a lluitar per la seua emancipació.

Amb el pas del temps, a aquestes dones se'ls anaren sumant altres dones que també volien introduir canvis i lluitar per l'autonomia de la dona. En les següents taules s'hi detallen les diferents dones que ocuparen càrrecs de diputades i de ministres durant la Segona República:

Dones diputades en les Corts de la Segona República	
1931-1933	Clara Campoamor (Partit Radical) Victoria Kent (Partit Radical-Socialista) Margarita Nelken (Partit Socialista)
1933-1935	Margarita Nelken (Partit Socialista) Matilde de la Torre (Partit Socialista) Veneranda García (Partit Socialista) María Lejárraga (Partit Socialista) Francisca Bohigas (C.E.D.A.)
1936	Margarita Nelken (Partit Republicana)

⁶ Cal afegir que les xifres poden resultar imprecises degut a alguns errors que es produïren en el moment de traspasar els diferents resultats a les publicacions oficials de les Corts, que contenen inexactituds i omissions (Linz, 2005).

	Victoria Kent (Partit Republicana) Julia Álvarez (Partit Socialista) Matilde de la Torre (Partit Comunista) Dolores Ibárruri (Partit Comunista)
--	--

Dones en els Governos de la Segona República	
1936-1937	Federica Montseny (C.N.T. i F.A.I.), Ministra de Sanitat i Assistència Social.

***Taula 2** Dones amb càrrecs de diputades i ministres en la Segona República. Elaboració pròpia.*

A més de diputada, Clara Campoamor fou elegida per a formar part de la comissió que elaboraria l'avantprojecte de la Constitució. En realitat, fou ella mateixa qui demanà al seu propi partit formar part de la Comissió de Constitució, argumentant que es debatrien temes relacionats amb les dones i els xiquets i que, per tant, era necessària la presència d'una dona, un ser a qui li afectaren especialment i directa les qüestions que s'anaven a tractar (Campoamor, 2006).

La diputada aprofità l'oportunitat per defensar la igualtat entre homes i dones i demanar el vot femení i altres mesures relacionades amb la família i l'economia com el divorci o igualtat de sexes en el matrimoni (Monlleó, 1999). Els partits republicans acceptaren les propostes de Clara Campoamor perquè, en primer lloc, suposaven modernitzar Espanya i la nova república; en segon lloc, ja existia un precedent quan les dones havien resultat elegides en l'Assemblea Nacional Consultiva de 1929; i en tercer lloc, perquè la nova constitució espanyola estava inspirada en la constitució mexicana de 1917 i en la constitució de Weimar del 1919, i ambdues contemplaven la igualtat de sexes i el sufragi universal (Folguera, 1997).

En suma, tal com afirma Clara Campoamor: «La Comisión constitucional realizó un trabajo ímprobo. En veinte días estudió, discutió y dictaminó el proyecto que entregó a la Cámara como base de discusión» (Campoamor, 2006: 41). Ara ja només quedava establir un debat per consensuar i redactar la nova Constitució.

II.3.1.1. LA NOVA CONSTITUCIÓ DEL 1931

Amb tot, l'avantprojecte de la nova Constitució suposava un pas cap a la igualtat entre homes i dones en tots els àmbits de la vida: familiar, laboral i polític; però la seua redacció

i l'aprovació dels diferents articles no fou una tasca fàcil. Alguns articles s'aprovaren de forma immediata, com aquells relacionats amb la nacionalitat; però d'altres relacionats amb la igualtat de drets polítics entre homes i dones no s'aprovaren de manera tan senzilla.

Alguns altres articles sofriren algunes modificacions abans de ser aprovats definitivament, com l'Article 53, que en principi establia que:

Artículo 53. Sólo serán elegibles los ciudadanos españoles mayores de cuarenta años, que se hallen en el pleno goce de sus derechos civiles y políticos (Alcalá-Zamora, 1931a).

Aquest article fou modificat i en la Constitució l'edat mínima per poder ser elegible passà de 40 a 23 anys. Així, en la Constitució l'Article 53 determinava que:

Artículo 53. Serán elegibles para Diputados todos los ciudadanos de la República mayores de veintitrés años, sin distinción de sexo ni de estado civil, que reúnan las condiciones fijadas por la ley Electoral (Alcalá-Zamora, 1931b).

Cal notar que explicita que tots els ciutadans poden ser elegibles, tant homes com dones.

També els articles relacionats amb la igualtat sofriren alguns canvis i foren el focus de debats, donat que, encara que eren per a molts la base dels articles del projecte de constitució que s'estava configurant, altres diputats preferien deixar algunes reserves i limitar la igualtat.

Així, trobem que aquesta igualtat s'establia en alguns articles com l'Article 24, que dictaminava per llei que el sexe no era motiu de desigualtat:

Artículo 24: Todos los españoles son admisibles a los empleos y cargos públicos, según su mérito y capacidad. El sexo no podrá constituir en principio, excepción al ejercicio de este derecho, ni autorizar, para igual servicio, desigualdad en la remuneración (Alcalá-Zamora, 1931a).

Aquest articles fou aprovat i incorporat a la Constitució quan es redactà de manera definitiva i quedà de la següent forma:

Artículo 40: Todos los españoles, sin distinción de sexo, son admisibles a los empleos y cargos públicos según su mérito y capacidad, salvo las incompatibilidades que las leyes señalen (Alcalá-Zamora, 1931b).

De la mateixa manera, l'Article 23 de l'avantprojecte també es troba relacionat amb la igualtat entre els homes i les dones, però aquest article fou objectiu de debat en la Càmera.

El debat inicià el 29 de setembre amb la proposta de Clara Campoamor per canviar quest Article 23 del projecte de constitució. El citat article estava compostat per dos paràgrafs que deien:

Artículo 23. No podrá ser fundamento de privilegio jurídico: el nacimiento, la clase social, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas.

Se reconoce en principio la igualdad de derechos de los dos sexos (Monterde, 2010: 269).

A aquest article, la diputada radical li afegí la paraula *sexe*, establint així que *no podia ser fonament de privilegi jurídic el sexe*, ja que considerava que ambdós paràgrafs eren contradictoris i antifeministes tal com apareixien redactats, perquè el primer donava a entendre que no hi havia cap tipus de privilegi però el segon establí una limitació per a les dones, ja que apareixia l'expressió *en principi*. Corregir el primer paràgraf explicitant que el sexe tampoc seria raó de privilegi, se n'assegurava de la igualtat entre homes i dones (Campoamor, 2006). Aquesta petició fou acceptada per la comissió, però no fou l'únic intent de canvi.

Justino Azcárate, del partit Al Servicio de la República, presentà una esmena en la qual eliminava el primer paràgraf de l'article i només es quedava amb el segon. Aquesta proposta fou refutada per la comissió en votació ordinària. També Victoria Kent realitzà una proposta de canvi. Aquesta diputada modificà lleugerament el segon paràgraf, només eliminant la conflictiva expressió *en principi* i el deixà de la següent manera: «Se reconoce la igualdad de derechos en los dos sexos» (Monterde, 2010: 269). I, a més, pretenia eliminar la paraula *sexe* que ja havia estat inclosa en el primer paràgraf. Ella defenia que l'article original entrava en contradicció amb l'Article 34, en el qual ja s'establí que tant homes com dones tenien dret a votar. Clara Campoamor veia inútil i desconcertant la modificació de Victoria Kent, ja que considerava que quedava inserta en el seu vot particular (Campoamor, 2006; Monterde, 2010).

Al final, en el projecte de la Constitució hi figurava l'article de la següent manera:

Artículo 11: Todos los españoles son iguales ante la ley. Se reconoce, en principio, la igualdad de derechos en los dos sexos. El nacimiento, la riqueza, las ideas políticas y las creencias religiosas no podrán ser fundamento de privilegio jurídico. El Estado no reconoce los títulos y distinciones nobiliarios (Alcalá-Zamora, 1931a).

Que finalment es transformà en dos articles separats en la Constitució:

Artículo 2: Todos los españoles son iguales ante la ley.

Artículo 25: No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas ni las creencias religiosas.

De manera que el sexe ja no podia ser un factor de discriminació. Ser dona i ser home tenia el mateix valor davant la llei.

Però aquest no fou l'article més polèmic del projecte de Constitució. Els articles que resultaren ser els més conflictius de l'avantprojecte i que foren impulsats per Clara Campoamor van ser els següents:

Artículo 20: Todos los ciudadanos participaran por igual del derecho electoral, conforme determinen las leyes.

Artículo 34: El Congreso se compone de los Diputados elegidos por sufragio universal, igual, directo y secreto. Tendrán derecho al voto todos los españoles mayores de veintitrés años, así varones como hembras. La ley regulará las demás circunstancias necesarias para el ejercicio del sufragio (Alcalá-Zamora, 1931a).

Finalment, ambdós articles es concentraren en un únic article, l'Article 34, en el projecte de la Constitució que es presentà a Corts. Aquest article deia:

Artículo 34. Los ciudadanos de uno y otro sexo, mayores de 21 años tendrán los mismos derechos electorales, conforme determinen las leyes (Folguera, 1997: 512).

Però com ja s'ha avançat, no ocorregué el mateix amb els articles relacionats amb el sufragi femení, tot el contrari, s'establí un debat al seu voltant, ja que l'opinió sobre si concedir o no el vot integral a les dones es trobava dividida. De la mateixa manera que passà quan Primo de Rivera concedí el vot a les dones, l'opinió dels homes i fins i tot d'algunes dones era contradictòria (Capel, 2006).

D'una banda, hi havia un grup de diputats que pensaven que donar el vot a les dones en aquesta etapa, quan encara s'estava forjant el nou sistema democràtic, no era oportú, fins i tot era perillós, ja que potser les dones mantenien massa relació amb el clergat i com a conseqüència amb els partits de dretes, els partits conservadors, i el seu vot posaria en perill l'estabilitat del sistema i dels nous projectes que s'estaven elaborant. De fet, en la sessió del dia 1 de setembre, José Álvarez Buylla, del Partit Radical, ja expressava la seua por sobre com el vot femení podia «acabar con el sistema» (Monterde, 2010: 269). Els radical-socialistes, Acció Republicana i el Partit Radical, al qual pertanyia Clara Campoamor, conformaven aquest grup de diputats que estaven en contra de concedir el

sufragi femení. Com es pot comprovar, el mateix partit de la diputada li retirà el recolzament perquè mantenien postures diferents.

D'altra banda, la resta de diputats defenien que donar el vot a les dones formava part de la nova línia de la Constitució, derivava dels principis d'igualtat i llibertat que el nou sistema proclamava, així, les dones i els homes havien de tenir les mateixes condicions per llei, i el vot havia de ser un dret per a totes les persones. Aquest grup de diputats estava format pels socialiste i els conservadors, aquests últims perquè sostenien que els beneficiaria, ja que les dones, com que eren més conservadores per la seua moral, farien caure els pilars de la república (Folguera, 1997).

Per resoldre el contratemps, s'optà per concedir el vot passiu a les dones, deixant el vot actiu per a la Constitució. Així pogueren ser incloses en les llistes republicanes Clara Campoamor, Margarita Kent i Victoria Nelken, que, finalment, resultaren elegides (Capel, 2006).

II.3.1.2. EL DEBAT AL VOLTANT DE L'ARTICLE 34 I EL DISCURS DE CLARA CAMPOAMOR

El debat al voltant de l'Article 34 fou un debat llarg, ja que tractava el vot femení i l'edat electoral, dos temes importants i de gran responsabilitat i controvèrsia. Aquest debat començà el 30 de setembre i acabà l'1 d'octubre del 1931 (Campoamor, 2006; Folguera, 1997). Com ja s'ha iniciat anteriorment, els diputats es trobaven dividits en dos grups que mantenien dos postures contràries: els uns consideraven el vot femení un dret, i els altres un acte precipitat en un sistema que encara estava formant-se i assentant les bases.

La primera sessió d'aquest debat, el 30 de setembre del 1931, es concentrà en el debat sobre l'edat electoral, ja que en la primera redacció, la Comissió arribà a un acord pel qual es reduïa a 21 anys, però no tots hi estaven a favor i les propostes de modificacions i esmenes es succeïren les unes a les altres.

El primer en demanar un canvi fou Mariano Ruiz Funes, que demanà que l'edat electoral fóra elevada a 23 anys, la qual cosa fou acceptada. A més a més, aquest diputat a l'inici del procés defengué el dret al vot femení, però al llarg del transcurs dels debats canvià d'opinió al·legant que la llei electoral ja incloïa la igualtat entre els homes i les dones.

Posteriorment, Trifón Gómez presentà un vot particular a favor de disminuir de nou l'edat electoral a 21 anys, però aquesta petició fou rebutjada per 135 vots en contra i 132 a favor (Campoamor, 2006).

Manuel Hilario Ayuso, del Partit Radical, també proposà una esmena on s'establí que l'edat electoral per als homes seria de 23 anys i per a les dones, de 45; perquè segons aquest diputat les dones no eren ni tan madures, ni tan equilibrades psíquicament ni tenien el mateix control mental que els homes. El Parlament rebutjà aquesta proposta d'immediat i ni tan sols arribà a ser votada, ja que estava obsoleta i fora de lloc; i també Clara Campoamor, que era companya de partit, qualificà de «chabacano y merecedor de befa» a Ayuso (Monterde, 2010: 270).

El següent en proposar una modificació fou Rafael Guerra del Río, del Partit Radical. Aquest diputat proposava eliminar la paraula *mismos* de l'Article 34, de manera que aquest diria que «los ciudadanos de ambos sexos mayores de 23 años tendrían los derechos electorales que determinaran las leyes», quedant així una ambigüïtat en l'enunciat de l'article que donava pas a la diferència per sexes que estaria justificada per llei (Monterde, 2010: 270-271). Aquesta proposta no fou aprovada, ja que obtingué 153 vots en contra i 93 a favor. A més, Clara Campoamor apuntà en la sessió que era contradictori parlar d'igualtat i a la vegada introduir articles que estigueren condicionats al sexe.

El segon dia de debat, l'1 d'octubre del 1931, Clara Campoamor visqué el moment més difícil com a dona i feminista, ja que s'enfrontà en solitari a tota la càmera que configurava les Corts Constituents. En paraules d'aquesta diputada: «el primero de octubre fue el gran día del *histerismo masculino*» (Campoamor, 2006: 113), «dentro y fuera del Parlamento» (Monterde, 2010: 271).

El debat al voltant de l'edat electoral continuà amb diferents propostes d'esmenes i s'inicià també el debat al voltant del vot femení «que, a petición del propio presidente del Gobierno, se realizó «con todos los esclarecimientos que, dentro de la brevedad recomendable para el debate, requiere un problema de tanta importancia como el feminismo»» (Campoamor, 2006: 91).

El primer en parlar en la sessió fou Tomás Alonso de Armiño, del Bloc Agrari, qui presentà una esmena que immediatament retirà. En segon lloc, Juan Simeón Vidarte, del Partit

Socialista, proposà reduir l'edat als 21 anys, però Ricardo Samper li contestà amb arguments a favor d'establir l'edat electoral en els 23 anys.

A continuació fou el torn de Victoria Kent, qui es dirigí a les Corts per defensar la seua tesi sobre la concessió del vot femení. Clara Campoamor i Victoria Kent tenien idees contraposades en aquest tema, ja que Clara Campoamor defenia que s'havia de concedir el vot a la dona perquè la igualtat entre homes i dones havia de ser la base de la República i, per tant, no podia haver-hi una discriminació en aquest dret. Però per a la diputada radical-socialista, concedir el sufragi femení era precipitat i era millor aplaçar-ho per al futur. Victoria Kent era partidària de concedir el sufragi femení després d'haver educat a les dones perquè feren bon ús d'ell i deixaren d'estar controlades pels seus marits conservadors i catòlics (Monterde, 2010). A més a més, Victoria Kent considerava que «sólo estaban preparadas las mujeres de las profesiones urbanas y las obreras» (Monlleó, 1999: 170). Ara era moment de centrar-se en la República, i més endavant ja es centrarien en l'emancipació de la dona. Així, Victoria Kent expressà:

Se discute en este momento el voto femenino y es significativo que una mujer como yo... se levante en la tarde de hoy a decir a la Cámara, sencillamente, que creo que el voto debe aplazarse. Que creo que no es el momento de otorgar el voto a la mujer española. Lo dice una mujer que, en el momento crítico de decirlo, renuncia a un ideal...

Vamos a dar o negar el voto a más de la mitad de los individuos españoles y es preciso que las personas que sienten el fervor republicano, el fervor democrático y liberal republicano, nos levantemos aquí para decir: es necesario aplazar el voto femenino. Y es necesario, Señores Diputados, porque yo necesitaría ver, para variar de criterio, a las madres en la calle pidiendo escuelas para sus hijos; yo necesitaría haber visto en la calle a las madres prohibiendo que sus hijos fueran a Marruecos; yo necesitaría ver a las mujeres españolas unidas todas pidiendo lo que es indispensable para la salud y la cultura de sus hijos... Lo pido porque no es que con ello merme en lo más mínimo la capacidad de la mujer; no, Señores Diputados, no es cuestión de capacidad; es cuestión de oportunidad para la República. Por esto pido el aplazamiento del voto femenino o su condicionalidad... Entiendo que la mujer necesita algún tiempo de convivencia con el mismo ideal (Monterde, 2010: 272).

Immediatament Clara Campoamor contestà a Victoria Kent:

¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se las concederá como premio el derecho a votar? ¿Es que no han luchado las mujeres por la República? ¿Cómo puede decirse que la mujer no ha luchado y que necesita una época,

largos años de República, para demostrar su capacidad? Porque la República me importa tanto, entiendo que sería un gravísimo error político apartar a la mujer del derecho al voto... no tiene derecho S.S., en nombre de esa hipótesis, a cerrar el paso a más de la mitad de la raza española...

Considero que sería un profundo error político dejar a la mujer al margen de ese derecho; a la mujer que espera y confía en vosotros; a la mujer que, como ocurrió con la Revolución francesa, será indiscutiblemente una nueva fuerza que se incorpora al Derecho y no hay sino empujarla a que siga su camino... No cometáis, Señores Diputados, ese error político de gravísimas consecuencias. Salváis a la República, ayudáis a la República atrayéndoos y sumándoos esa fuerza que espera ansiosa el momento de su redención (Monterde, 2010: 272-273).

Clara Campoamor demostrà valentia, maduresa i intel·ligència en el seu discurs, i també habilitat política en expressar que abans que dona, es sentia ciutadana, pel que els drets estaven per damunt del sexe (Monlleó, 1999).⁷ I aquesta energia la transferí als seus companys que, com ella, defensaven que el vot femení era un dret inalienable (Capel, 2006).

Il·lustració 1 Clara Campoamor es dirigeix a la Càmera per demanar el sufragi femení sense restriccions. Font: El País.

⁷ El discurs de Clara Campoamor complet pot llegir-se en l'Annex 4 de la pàgina 86.

Després de l'entrega que Clara Campoamor demostrà pel sufragi femení, «recibió el apoyo de varias asociaciones feministas como la Agrupación Republicana Femenina, la Asociación Nacional de Mujeres Españolas, la Asociación Universitaria Femenina, la Asociación de Mujeres Médicos de España» (Monlleó, 1999: 172).

Guerra del Río fou el següent en intervindre en la sessió i explicà que els radicals no aprovaven el vot femení ni que s'establira en 21 l'edat electoral, pel que demanaven que l'Article 34 fóra modificat o amenaçaven en votar en contra.

Els socialistes, en especial Andrés Ovejero, acceptaren les decisions preses per la Càmera que situaven l'edat electoral en 21 anys i apostaven per l'educació política de les dones.

Per la seua part, Roberto Castrovido, d'Acció Republicana, es manifestà en contra del seu partit en afirmar que era important concedir a les dones el dret a votar, ja que en cas contrari no quedarien integrades en el nou sistema de la República. També Luís Companys, de l'Esquerra Republicana Catalana era partidari de concedir el vot a les dones, ja que no hi trobava cap perill en fer-ho.

En aquesta mateixa sessió, Enrique De Francisco demanà dividir en dos la votació de l'Article 34, així es separarien ambdós temes: el vot femení i l'edat electoral, la qual cosa no fou aprovada (Campoamor, 2006; Monterde, 2010).

Durant aquests dos dies que durà el debat sobre l'Article 34, els diferents diputats expressaren les seues opinions al voltant del sufragi femení, i les creences tradicionals es deixaren veure en diferents ocasions com s'ha comprovat. La histèria femenina, la poca capacitat intel·lectual de les dones i la no preparació en l'àmbit públic com a excuses per no concedir el sufragi femení, estigueren en boca de gran part de la societat (Monlleó, 1999).

Tant les persones que estaven a favor com en contra defengueren els seus arguments amb fermesa i passió. Però després d'aquests dies debatent sobre ambdues temàtiques, finalment, aquest article s'aprovà amb 161 vots a favor i 121 vots en contra, una diferència ajustada però que suposava una victòria per a les dones.

Fent recompte, 188 diputats no votaren, i només un 60% de la Càmera estigué present en les votacions. A favor votaren el Partit Socialista, a excepció d'Indalecio Prieto, «quien lo consideró una puñalada para la República» (Monterde, 2010: 274), algunes minories republicanes com les catalanes, federals, progresistas, galleguistes i Al servicio de la República, i els partits de dretes. Votaren en contra Acció Republicana, el Partit Radical

i el Partit Radical-socialista, a excepció de Ruiz Fuente, Roberto Castrovido i Clara Campoamor entre altres (Capel, 2006; Carré, 1995; Monterde, 2010).

Amb tot, aquest article 34 que resultà tan controvertit, acabà per incorporar-se en la Constitució definitiva com l'Article 36:

Artículo 36. Los ciudadanos de uno y de otro sexo, mayores de veintitrés años, tendrán los mismos derechos electorales conforme determinen las leyes (Alcalá-Zamora, 1931b).

Aquesta victòria anà acompanyada de nombroses mostres d'alegria i gratitud, especialment a Clara Campoamor, a qui diferents associacions feministes reconegueren en actes i portades de les seues corresponents revistes (Carré, 1995).

Il·lustració 2 Clara Campoamor, acompanyada d'altres dones de l'Associació Nacional de Dones Espanyoles i de Fernando de los Ríos, en un acte de concessió del vot femení. Font: El País.

Però a pesar de tots els esforços i el triomf del sufragisme, els opositors no quedaren satisfets i tractaren de reformular les lleis. El 21 de novembre, Matías Peñalba, d'Acció Republicana, presentà una disposició addicional transitòria, juntament amb una altra formulada per Victoria Kent, en les quals es demanava que fins que els ajuntaments no foren reformats, les dones no pogueren fer efectiu el seu dret a votar ni a nivell nacional, ni provincial ni regional. El dia 1 de desembre, la Càmera prengué en consideració aquestes propostes, però només estimà la petició de Matías Peñalba, ja que la de Victoria Kent s'hi trobava inclosa en aquesta. Finalment, el dia 2 aquesta esmena no fou aprovada

perquè obtingué 131 vots en contra i 127 vots a favor. Cal afegir que 212 diputats es trobaren absents, una proporció elevada, que Victoria Kent i Clara Campoamor mantingueren la seua postura i que Margarita Nelken no acudí al Congrés per a votar (Capel, 2006; Carré, 1995).

I així Espanya es configurà com el primer país llatí en concedir el vot a les dones. I les dones aconseguiren un gran pas en la seua lluita per conquistar l'espai públic. El dret al vot no els assegurava la igualtat total, però era un inici important, una conquesta feminista en la qual Clara Campoamor fou la gran defensora que lluità per totes les dones del país.

II.3.2. LES ELECCIONS DE 1933

El dia 19 de novembre del 1933 es convocaren les primeres eleccions generals de la Segona República després d'haver-se dissolt les Corts Constituents. Aquestes eleccions foren les primeres en les quals les dones pogueren exercir el seu dret a votar.

*Il·lustració 3 Dones que dipositen per primera vegada el seu vot dins de l'urna.
Font: El País.*

Tanmateix, el resultat no fou l'esperat pels republicans, i es passà a l'etapa coneguda com el Bienni Negre. El clima polític i econòmic no acompanyava, i els partits d'esquerres foren derrotats en aquestes eleccions (Monlleó, 1999). Les dones foren les culpades, però no les culpables absolutes. És ben cert que de les 15.164.349 persones que configuraven el cens, 7.955.461 eren dones, i d'aquestes un gran nombre eren votants en potència dels partits de dretes i conservadors; però això no significa que la derrota fóra exclusivament per aquesta causa (Folguera, 1997). Tal com afirmava Clara Campoamor, «el voto femenino era el chivo hebreo cargado con todos los pecados de los hombres [...] El voto femenino fue, a partir de 1933, la lejía de mejor marca para lavar torpezas políticas varoniles» (Campoamor, 2006: 189).

Per una part, és cert que les dones votaren als partits més conservadors perquè els sectors de dretes i l'Església contaven amb un bloc organitzat, articulat, amb un projecte ferm i es mobilitzaren per captar vots amb una campanya propagandística dirigida a la dona. I encara que en principi aquests partits conservadors no aprovaven l'entrada de la dona en política, tal com explica Rosa Mª Merino: «Las mujeres serán usadas como arma electoral» (Merino, 2003: 365), i els partits de dretes trobaren la manera de convèncer-les que havien de votar-los a ells, ja que en cas contrari posarien en perill els valors tradicionals, que poc a poc s'anaven perdent a causa de les noves llibertat. En aquest sentit, el periòdic ABC publicà la següent notícia en la qual invitava les dones a votar i a votar als partits conservadors:

La mujer ante las elecciones. Frente a unas elecciones como éstas, la mujer que posea sentimientos religiosos y legítima ansía de que impere el orden tiene un papel activo. La mujer puede y debe votar. Y puede evitar que, por descuido y abandono, no vote el padre, el esposo, el hermano o el hijo. Ella puede y debe también atraer y sumar, además de los votos familiares, otros en pro de la religión y de la paz social.

Su admirable ejemplo en las elecciones del día 19 debe repetirse en la segunda vuelta el domingo 3 de diciembre,

¡Votad la candidatura antimarxista!

¡Votad a las derechas! (Merino, 2003: 365).

Així, aquests partits utilitzaren publicacions i fins i tot es serviren d'algunes associacions femenines, com Acción Católica de la Mujer, per a captar el vot de les dones, i aquests vots suposaren un declivi per als partits d'esquerres (Merino, 2003).

Però per una altra part no es pot només culpar les dones, els historiadors han trobat altres motius pels quals l'esquerra resultà derrotada. En primer lloc, els partits d'esquerres es subdividiren i entraren en conflicte els uns amb els altres, pel que el bloc no es trobava consolidat ni comptaven amb programes polítics clars. «En muy pocas provincias hubo cartel de izquierdas, cuando en casi todas lo hubo de derechas. Todos y cada uno de los grupos de la coalición de 1931 creían tener por sí solos fuerza suficiente para triunfar sobre los demás» (Campoamor, 2006: 188). I la realitat fou que entre tots els vots obtinguts per les esquerres, es podia haver superat a les dretes; però com que no havien treballat junts, al final la dreta fou la triomfadora i les esquerres els derrotats. A més, els partits anarquistes no votaren i la dreta es veié afavorida amb eixes abstencions (Campoamor, 2006; Capel, 1994; Folguera, 1997; Monlleó, 1999). Al mateix torn, hi havia una campanya abstencionista que demanava als obrers no votar:

Las elecciones que se avecinan... no resolverán el problema de fondo planteado entre la reacción y la revolución... El obrero que vota es siempre conejillo de Indias de los partidos... No puede ni debe interesarle ni la República del 14 de abril ni la del 19 de noviembre (Villa, 2014: 174).

Com es pot comprovar en la **Taula 3**, les abstencions en aquestes eleccions representaven més d'un 30%, un percentatge superior a les eleccions precedents i les següents que es celebrarien en 1936.

Elecció	Electors		Votants		Abstencionistes	
	Nombre	%	Nombre	%	Nombre	%
28 juny 1931	6.199.863	25,80	4.349.361	70,13	1.850.052	29,84
19 novembre 1933	12.901.902	53,69	8.683.106	67,31	4.218.793	32,69
16 febrer 1936	13.338.262	55,51	9.729.454	72,95	3.608.808	27,05

Taula 3 Eleccions a Corts durant la Segona República (primera volta).

Font: Linz, 2005: 1098.

També l'augment de l'atur i dels conflictes, la radicalització de la lluita obrera, l'agressivitat de la política de Lerroux, l'oposició de la dreta en el Parlament i

l'avançament del Partit Comunista foren causes que influïren negativament per a les esquerres, i de tots aquests motius no eren responsables les dones (Merino, 2003).

Així, el 19 de novembre, quan es celebraren les eleccions, els guanyadors foren els partits de dretes i centre, encapçalats pel republicà radical Lerroux. Aquest dugué a terme una política de repressió i censura que provocà vagues i descontent entre la societat espanyola. Fins i tot a Astúries la vaga es convertí en una vertadera revolució obrera que crispà el clima social.

El descontent era general i la manera de governar de Lerroux provocà que alguns dels seus companys, com Clara Campoamor, l'abandonaren:

El 23 de febrero de 1935, me separé del partido radical, enviando a su jefe [A. Lerroux] la siguiente carta, que la censura ahogó: «[...] No fui yo nunca un elemento de derecha, ni aún de centro derecha, en el partido. Cuando me designó usted para la dirección general de beneficencia, desarrollé en ella [...] un plan liberal radical y justo, que respondía en absoluto al espíritu y letra del programa del partido [...]. Y esta conducta es, Sr. Lerroux, síntesis y reflejo de toda su actuación en su tercera etapa del gobierno. Las derechas españolas anticonstitucionales, enemigas resueltas de todo cuanto la república representara en su advenimiento, enemigas decididas del programa radical, letra a letra, no encuentran en Usted, ante mis ojos estupefactos, el menor dique, la más leve barrera. Más que colaborador, el partido radical ha descendido a ser el servidor de esas derechas [...]» (Campoamor, 2006: 236).

La situació arribà a tal punt que es feren necessàries unes noves eleccions que es convocaren en 1936.

II.3.3. LES ELECCIONS DE 1936

Les segones eleccions generals de la Segona República tingueren lloc el 16 i 23 de febrer del 1936. Les dones també exerciren el seu dret al vot en aquesta ocasió, però la situació era diferent.

Per fer més efectiva la força dels partits d'esquerres, per a aquestes eleccions aquests partits s'havien organitzat i es presentaren com un sol partit, el Front Popular. Amb un partit únic, la campanya electoral fou més concisa i directa, prometeren amnistia per als presoners i tots aquells que encara esperaven ser jutjats per les revoltes obreres del 1934 i la readmissió d'aquells que havien fet vaga en els seus llocs de treball (Merino, 2003; Villa, 2014).

A més, els partits anarquistes i obrers com la FAI i la CNT no realitzaren cap campanya abstencionista com havien fet per a les eleccions del 1933, la qual cosa també afavorí els vots d'esquerres (Villa, 2014).

A més a més, la societat en general estava descontenta amb el govern que Lerroux havia mantingut i, per tant, desencantada amb els partits de dretes i les seues promeses electorals. S'acusava al govern del Bienni Negre d'haver malversat els fons de l'Estat i de no haver ajudat al poble, tot el contrari, l'atur havia augmentat i s'havia invertit menys en infraestructures socials. De manera que es demanava als espanyols que votaren a l'esquerra per poder eixir de la situació en la qual el país es trobava, i la societat respongué positivament.

Totes aquestes situacions sumades, possibilitaren que el Front Popular finalment fóra el vencedor en les votacions. I aquesta victòria exculpava clarament les dones de la derrota de les esquerres en les passades eleccions, ja que es demostrà que encara que les dones hi participaren en política, també l'esquerra podia guanyar (Capel, 1994; Merino, 2003).

Il·lustració 4 Primera plana del diari *La Voz*, 16 de febrer del 1936, que anuncia la victòria del Front Popular. Font: *La Voz* (Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional d'Espanya).

Magistralment, Clara Campoamor feia aquesta reflexió:

La mujer votó el 33 a las derechas.

La mujer votó el 36 a las izquierdas.

La mujer vota por el confesonario.

La mujer vota a los socialistas.

La mujer vota con el hombre.

La mujer vota lo contrario que el varón...

La mujer, aprendices de intérpretes, votará siempre, como el hombre, por reacciones y estímulos de orden general, sobre todo de orden y política nacional; y como el hombre español, votará en la mayoría de los casos contra los que han gobernado, por el solo hecho de haber gobernado y porque gobernando no los hicieron felices, y el mesianismo no se ha desarraigado aún del alma ingenua de este pueblo, que en general no ha aprendido ni ha olvidado nada (Campoamor, 2006: 236).

Per tant, s'havia demostrat en la pràctica, que les dones també podien participar en política de la mateixa manera que ho feien els homes, que elles no eren aquells sers vulnerables i manipulables; el vot femení era una realitat i una necessitat en un país que aspirava a ser modern, liberal, demòcrata.

Capítol III.

L'EDUCACIÓ I EL TREBALL

DE LES DONES, DUES

ASSIGNATURES PENDENTS

DURANT MOLTS ANYS

Para mí es evidente que la educación completa y racional, totalmente humana, de la mujer, no dañará, antes fomentará, la verdadera virtud. Pero admitid que sucediese lo contrario: aun así, habría que dársela, so pena de declarar preferible a la cultura y la civilización el estado de barbarie primitiva, triste paradoja de los retrógados más o menos disfrazados, como Juan Jacobo Rousseau.

Emilia Pardo Bazán
(Pardo, 1892)

III.1. INTRODUCCIÓ

Durant els segles XIX i XX ja s'ha comprovat que el feminisme està més present que mai a Espanya. Els grups feministes demostraren que les dones podien aconseguir allò que es proposaren, només havien de lluitar i no rendir-se. I, a més, demostraren que la lluita s'havia de fer des del poder contra el poder, perquè si no entraven dins del mateix joc en el qual estaven immersos els homes, mai serien escoltades i mai podrien aconseguir aquells canvis que volien realitzar per trencar les cadenes que mantenien les dones subjugades (Amorós, 2000).

Així, a principis del segle XX les dones aconseguiren el seu primer gran repte: el sufragi femení amb igualtat respecte als homes. Aquest objectiu que havien aconseguit suposava accedir a l'àmbit públic, però no els assegurava la igualtat total i real amb els homes, pel que no era l'única lluita oberta ni necessària; sinó que per accedir en plenitud a l'àmbit públic també havien de guanyar altres reptes en altres camps. Tal com Carmen Burgos reivindicà:

[...] la mujer necesita en España conquistar primero su cultura, luego sus derechos civiles, puesto que en nuestros códigos no la conceptúan en muchos casos persona jurídica, y después hacer que las costumbres le concedan mayor libertad, más respeto y condiciones de vida independiente. Entonces estará capacitada para conquistar el derecho político (Sevillano, 2009).

De manera que l'educació i el treball femení foren els altres dos grans reptes pels quals lluitava el feminisme espanyol i que també s'aconseguien gràcies a la seua lluita durant els segles XIX i XX. Ambdós suposaven no només un pas en la lluita per aconseguir la igualtat amb els homes i entrar obertament l'espai públic, sinó també un pas cap a la seua emancipació, la seua alliberació (Folguera, 1997).

Aconseguir aquestes dues conquestes no fou un camí fàcil, ja que els rols marcats pel gènere eren difícils de canviar; tant la imatge que els homes tenien sobre les dones, com la imatge que les dones es projectaven sobre elles mateixes, basada en els estereotips patriarcals tradicionals. Tal com explica Mary Nash:

La homogeneización cultural androcéntrica, que marcó tanto el pensamiento europeo como las pautas interpretativas de su trayectoria histórica, sirvió como mecanismo de exclusión de las mujeres desde la doble vertiente de su capacidad de actuación histórica como de la ocultación de su protagonismo histórico (Nash, 2000).

Tanmateix, ambdós eren, juntament amb el vot, pilars bàsics en la recerca de l'autonomia femenina, i les demandes en ambdós camps eren múltiples.

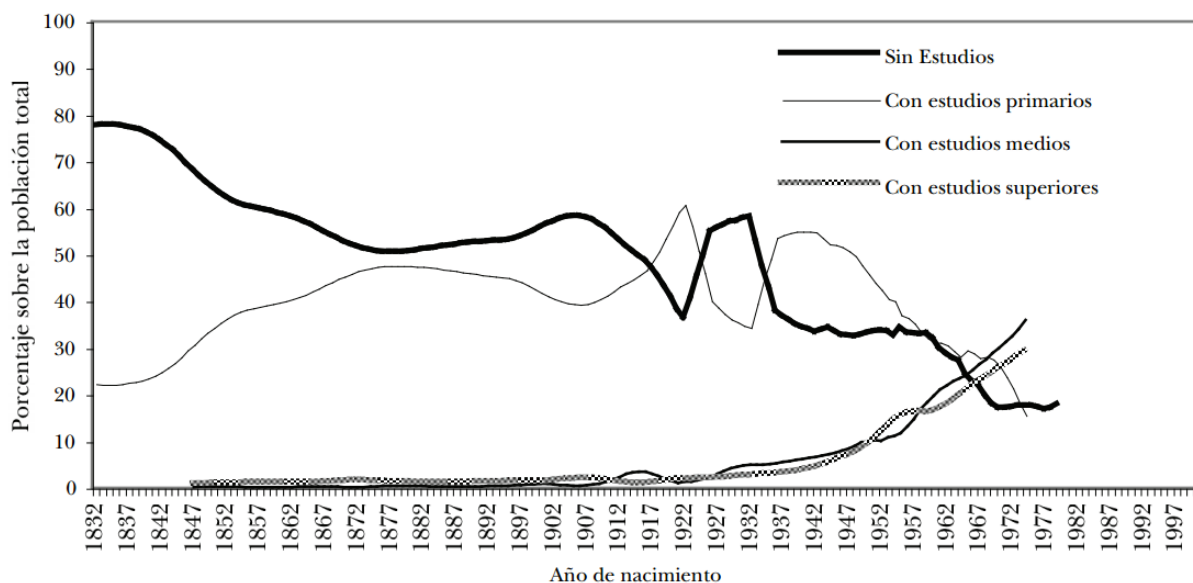
Per tant, en aquest capítol s'estudiarà com evolucionà la lluita per l'educació femenina i per la regularització i millora del treball femení durant els segles XIX i XX. I a més, per veure com aquests dos factors influeixen en les dones espanyoles, també es farà un repàs pels diferents models de dona que es van succeint en aquests dos segles, així es podrà valorar millor quin impacte tenen les conquestes en aquestes dues esferes en la vida i la identitat de les dones.

III.2. L'EDUCACIÓ FEMENINA I ELS CANVIS EN ELS MODELS EDUCATIUS

Des de la Il·lustració s'identificà la raó amb la ferramenta més poderosa capaç d'emancipar l'ésser humà, pel que es realitzaren diferents lleis per regularitzar-la. Els països més avançats es centraren en educar els xiquets perquè aquests foren bons ciutadans en el futur (Amorós, 2000). Espanya, no obstant, plantejava un panorama desesperançador pel que fa a l'educació i l'analfabetisme presentava percentatges elevats, especialment entre la població femenina, que es situava en el 71% a finals del segle XIX (Capel, 1994).

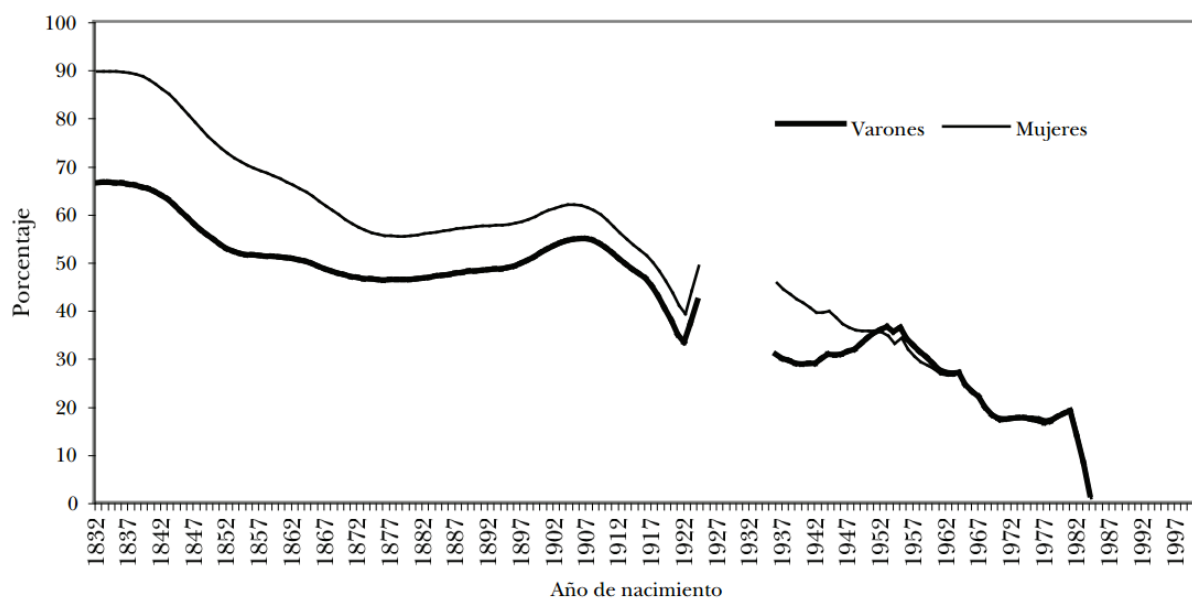
En la Ley de Instrucción Pública de 1857, més coneguda com la Llei Moyano pel nom del ministre que la dugué a terme⁸, «una ley casi mítica porque llegó a regir la vida de la enseñanza española durante algo más de un siglo» (Puelles, 2008: 8), es declarava l'educació obligatòria per a tots aquells xiquets i xiquetes entre 6 i 9 anys d'edat. Aquesta llei era el resultat d'un llarg procés de reforma educativa que s'havia iniciat amb les Corts de Cadis del 1812 i que s'havia dilatat durant 45 anys fins arribar a concretar-se en una norma regulada, inspirada en el liberalisme, que intentava situar Espanya i la seua educació al mateix nivell que l' europeu (Puelles, 2008). Tanmateix, aquesta llei tingué poc impacte i l'analfabetisme seguia predominant en la societat espanyola. Com pot observar-se en la gràfica següent, en 1857 la proporció de població sense estudis es situava al voltant del 60% i cinc anys després, en 1862, aquest percentatge només havia disminuït en un 4%.

⁸ En l'1a) i) (1)(a) Annex 5 de la pàgina 121 s'hi pot trobar l'organigrama del sistema educatiu instaurat amb la Llei Moyano de 1857.

Gràfica 1 Nivell d'estudis de les generacions nascudes entre 1832 i 1984 (sense distinció de sexe). Font: Núñez, 2005: 165.

Estudiant aquestes dades desglossades per sexes, com s'hi observa a la gràfica següent, la quantitat de dones no escolaritzades durant el segle XIX i principis del XX era molt major a la quantitat d'homes escolaritzats. Durant l'entrada en vigor de la Llei Moyano el percentatge d'escolarització masculina es manté més o menys constant al voltant del 52%, mentre que l'escolarització femenina augmenta. Així, es pot veure com la proporció de no escolarització de les xiquetes en 1857 es situava al voltant del 70% i en 1867, al voltant del 62%.

Gràfica 2 Població masculina i femenina no escolaritzada. Font: Núñez, 2005: 165.

A finals del segle XIX els debats al voltant de l'educació femenina es feren més freqüents i més intensos. L'educació de les dones es convertí en un problema social que enfrontà dues postures, una tradicional i una altra liberal. Els defensors més tradicionals s'oposaven als canvis que s'estaven produint en la societat, ja que suposaven una amenaça per a la seua hegemonia. Es tractava de postures conservadores i religioses que volien mantenir l'ordre i l'estructura social com estava, amb les estructures patriarcals i jeràrquiques que havien mantingut a les dones subjugades i enclaustrades a l'àmbit privat. Per contra, els defensors liberals, els burgesos, es trobaven en sintonia amb els nous avanços capitalistes i pretenien introduir a Espanya un corrent cultural laic i liberal que suposaria modernitzar el país i apoderar les dones (Folguera, 1997).

III.2.1. FINALS DEL SEGLE XIX, L'INICI DELS CANVIS

A finals del segle XIX l'educació s'havia convertit en una qüestió important per a l'Estat, fins i tot un tema polític, ja que es considerava que un país amb ciutadans formats serien capaços de prendre decisions de manera més encertada, raonada i lliure, i la qual cosa suposaria un país més modern i democràtic (Capitán, 2000).

III.2.1.1. EL SEXENNI DEMOCRÀTIC I EL KRAUSISME

Els primers canvis arribaren durant el Sexenni Democràtic de la mà dels krausistes. L'escola krausista fou fundada per Julián Sanz del Río a partir de les directrius i la influència de Krause, filòsof alemany. Els krausistes buscaven modernitzar Espanya, europeïtzar-la i expandir la seua cultura. La instrucció, al servei de l'educació, tenia dos pilars bàsics per a aquests: la religió i la filosofia. I la ciència i la raó eren els mitjans necessaris per a l'emancipació social i l'alliberament de les persones (Folguera, 1997; Valls, 2006).

En 1868, Fernando Castro inicià una lluita per donar «a todas las mujeres una enseñanza adecuada para cumplir con sus deberes en la familia, en la sociedad, en su patria, y a muchas servirá para capacitarlas para que desempeñen otras profesiones distintas del Magisterio» (Capel, 1994: 735). Fernando de Castro posà en marxa tres iniciatives. D'una banda, inicià un cicle de conferències dominicals per a dones en 1869, en les quals participaren personalitats polítiques destacades del moment com Pi i Margall o Canalejas, i que tenien com a objectiu crear un clima d'opinió en el qual les dones pogueren desenvolupar la seua educació i, a més, dissenyar un marc educatiu mitjançant el qual les

dones obtingueren l'educació necessària per tenir la mateixa formació que els homes, en «conocimientos de religión, higiene, bellas artes, pedagogía, ciencias naturales, lengua española y literatura; así como algunas nociones de legislación nacional, especialmente en lo que se refiere a los derechos y obligaciones de las mujeres» (Folguera, 1997: 462). Ara bé, aquestes conferències no estaven destinades a desenvolupar les carreres de les dones, a augmentar els seus coneixements en temes científics i professionals; sinó que més bé estaven orientades per a la instrucció de les mares perquè donaren la millor educació possible als seus fills. Els homes, els encarregats de del salari familiar, es trobaven absents la major part del dia, pel que les dones eren qui més temps passaven amb els futurs ciutadans i havien d'estar preparades per encaminar les seues vides i fomentar les seues habilitats i vocacions, a més de fomentar-los una vida basada en la moral i el bé. En definitiva, la instrucció de les dones era fonamental pel bé de tota la societat (Monlleó, 1999), i, així, «tenían como propósito convencer de que la mujer, para cumplir su destino en la vida, necesitaba mayor instrucción» (Ballarín, 2001: 68)⁹. També creà una escola d'institutrius i fundà l'Ateneu Artístic i Literari de Senyores en 1869 i, a més, inaugurà l'Associació per a l'Ensenyança de la Dona en 1870 (Capel, 1994; Ortiz, 2003).

D'aquesta manera, Fernando de Castro i els krausistes eren defensors de la igualtat entre els homes i les dones i defenien que tant homes com dones havien de desenvolupar al màxim el seu potencial, ja que les dones havien de convertir-se en una ajuda eficaç per als seus marits i cuidar de manera adequada dels seus fills. A més a més, mitjançant l'educació de les dones esperaven allunyar la influència catòlica de les llars espanyoles. Així, encara que advocaven a favor de la instrucció femenina, aquesta havia d'estar continguda dins d'uns límits, ja que l'ordre establert que situava els homes per damunt de les dones no s'havia de transgredir (Folguera, 1997; Ortiz, 2003; Valls, 2006).

Així, encara que els krausistes inclogueren les dones en els programes educatius, no suposaren una igualtat total entre ambdós gèneres ni cobriren totes les seues necessitats, i les dones aspiraven a més. No es qüestionà el propòsit final del col·lectiu femení: la maternitat. Fins i tot algunes dones alçaren la veu contra aquestes iniciatives perquè no responien a la realitat social, no eren dutes a terme de la mà de les dones, sinó que responien a les aspiracions krausistes d'uropeïtzar Espanya (Ballarín, 2001). Els grups

⁹ En 1)a)i)(1)(a)Annex 6 de la pàgina 99 es poden veure els títols de les 15 conferències dominicals realitzades en el Paranimf de la Universitat Central.

feministes demanaven més canvis per aconseguir una vertadera emancipació i aquests no afloraren fins la Segona República, concretades legalment abans dels anys 20.

III.2.1.2. LA RESTAURACIÓ I LES CONFERÈNCIES PEDAGÒGIQUES

Durant la Restauració, el corrent krausista, dintre del corrent laic, fou el dominant pel que fa a l'educació. Sota aquests ideals, en 1876 nasqué la Institución de Libre Enseñanza, fundada per un institut privat conformat per intel·lectuals com Giner de los Ríos, Linares o Ruiz de Quevedo i finançada per il·lustrats burgesos, com Pi i Margall o Ruiz Zorrilla. I en 1877 s'inaugurà el Boletín de la Institución Libre de Enseñanza que serví com a mitjà de difusió de les idees i activitats de la institució.

Aquesta institució

[...] consideraba que la cultura y la educación debían constituir un instrumento regenerador del país; para ello, la educación debía cumplir el doble papel de educar e instruir a los individuos; asimismo, se mostraba partidaria de la enseñanza pública, gratuita y obligatoria en todos los niveles primarios, laica, lo que no significaba necesariamente anticatólica y coeducativa, de forma que las mujeres pudieran tener acceso a la enseñanza (Folguera, 1997: 464).

És a dir, es tractava d'una institució laica que pretenia donar educació tant a homes com a dones de manera gratuïta. Aquesta iniciativa es materialitzà en tot un corrent educatiu, que Alfonso Capitán anomena *humanismo institucionista*, degut a la vitalitat de la Escuela Libre de Enseñanza, front al *humanisme cristiano*. Aquest corrent prengué força i proposà la creació d'una escola «laica, democrática y progresiva, primaria gratuita y obligatoria, libertad de cátedra, igualdad para todos, magisterio unificado, no obligatoriedad de la instrucción religiosa en la Escuela pública» (Capitán, 2002).

A més a més, donava resposta a algunes de les preocupacions al voltant de l'educació femenina que s'havien iniciat anys abans.

Però també les institucions religioses es preocuparen per l'educació de les xiquetes, i les escoles catòliques augmentaren el nombre d'alumnes paulatinament durant la Restauració. Ara bé, es tractava de xiquetes de les classes altes, burgeses i aristòcrates, no es tractava d'una educació pública per a totes les xiquetes espanyoles. En realitat, l'Església s'autoconsiderava l'única institució vàlida per impartir ensenyament i no recolzava l'educació estatal. (Ballarín, 2001; Valls, 2006).

En 1882 i en 1892 es celebraren dos congressos pedagògics que també reflectien l'interès per l'educació de les dones i que suposaren un motor per als canvis que vindrien en el futur. En 1882 tingué lloc el I Congrés Nacional Pedagògic. Aquest es celebrà en Madrid gràcies a la iniciativa de l'associació *Fomento de las Artes* i comptà amb la presència del rei Alfons XII, qui realitzà el discurs inaugural. En aquest congrés no s'hi donà massa importància al paper de les dones en el cap de l'educació, i només en la quarta sessió es centrà l'atenció en el paper de les dones com a mestres. Es posà en debat si es podia confiar o no en les dones perquè exerciren de mestres dels xiquets. Adela Riquelme, directora de l'Escola Normal de Mestres d'Alacant, defengué que les dones podien ser excel·lents mestres, però era necessari millorar la seua instrucció i els centres on s'impartia aquesta instrucció. Alguns intel·lectuals com Giner de los Ríos, Labra i Cossío recolzaren la postura de la directora que defenia que les joves, amb la instrucció adequada, eren idònies per al lloc de treball en qüestió.

Deu anys després, l'associació *Fomento de las Artes* convocà un altre congrés que també tingué lloc a Madrid i fou presidit per Rafael María de Labra. En aquest Congrés Pedagògic Hispano-Portugués-Americà, les ponències al voltant de l'educació femenina foren més nombroses i mostraren les diferents postures que convivia en Espanya, postures tradicionals i postures liberals. Alguns ponents com Emilia Pardo Bazán, Joaquín Sama, Segismundo Moret, Félix Sardá i Rafael Torres reflectiren en les seues intervencions propostes innovadores com la coeducació o la importància de l'educació igualitària per a l'emancipació de la dona, propostes que funcionaven en el panorama internacional. Altres ponents, com Pérez de la Mata, Romero Blanco o Pérez Fernández, recolzaren en les seues exposicions postures tradicionals que situaven a les dones en un nivell inferior als homes i les caracteritzaven com sers dèbils i temperamentals; aquestes intervencions, clarament, no construïen un discurs a favor de l'autonomia de la dona ni de la seua educació més enllà de l'educació rebuda fins ara, destinada a la seua tasca en l'àmbit privat (Folguera, 1997; Valls, 2006).

La clara protagonista de les ponències fou Emilia Pardo Bazán, escriptora espanyola immersa en els moviments socials i culturals espanyols del moment i ferma defensora dels drets de les dones, que presentà una ponència titulada *La educación del hombre y de la mujer*. En aquesta intervenció, Emilia Pardo Bazán manifestà el seu rebuig cap a les teories rousseaunianes que defenien una educació diferenciada per a xiquets i xiquetes. També posà èmfasi en la necessitat de regular les lleis educatives de manera més eficaç,

ja que encara que la obligatorietat de l'educació en xiquets i xiquetes estava establerta per llei, aquesta no es complia, en paraules seues: «Desgraciadamente en España, la disposición que autoriza a la mujer para recibir igual enseñanza que el varón [...] es letra muerta en las costumbres» (Pardo, 1982).

*Il·lustració 5 Emilia Pardo Bazán, escriptora espanyola compromesa amb la lluita feminista que abordà temes vetats per al seu sexe en el segle XIX i XX.
Font: Alvarez-Piñar, 2006.*

A més a més, aprofità el seu torn de paraula per criticar també el contingut que les xiquetes rebien en la seua formació, ja que l'entenia com una *doma* i no com una vertadera educació; se les ensenyava a ser servils i passives, no ames de les seues vides. I finalment, acabà la seua ponència amb una petició: que les dones pogueren accedir a tots els nivells educatius i que pogueren realitzar qualsevol activitat professional, sense restriccions. Aquesta intervenció, arriscada i valenta, suscità interès i polèmica entre els assistents. Tanmateix, la majoria es manifestaren a favor de les seues propostes, encara que algunes, com la coeducació, resultaren més criticades i menys recolzades (Pardo, 1892; Ballarín, 2004).

Finalment, arrel d'aquest congrés les dones obtingueren alguns reconeixements en l'àmbit de l'educació. Se'ls reconegué el dret a instruir-se, encara que no a accedir a totes les professions, algunes estaven i romanien reservades exclusivament per als homes. A

més, també se'ls encarregava a les dones l'ensenyament primari amb exclusivitat, a excepció de les classes mixtes; i també se'ls oferia la possibilitat de ser mestres en qualsevol altre nivell educatiu si disposaven de la formació adequada. A banda, s'acceptà la coeducació per als nivells d'educació primària, però per a l'educació secundària i universitària s'acordà la creació de nous centres exclusivament femenins (Flecha, 1998; Ortiz, 2003). Ara bé, cal afegir que aquesta coeducació no replantejava les relacions desiguals entre ambdós sexes (Ballarín, 2004).

Amb tot, en 1900 pareixia que s'havia establert un consens sobre la necessitat d'educar mínimament les dones del país, encara que el principal plantejament no era fer-ho per donar una millor vida a les dones i ajudar-les en la seua lluita per l'emancipació, sinó que s'havia d'educar a la dona per ajudar als homes, ja que una millor formació en les dones suposaria que foren capaces d'atendre amb més eficiència als homes, els seus companys i a qui devien servir, i també als fills, a qui devien cuidar i formar des de la infantesa. Per tant, el discurs masculí seguia sent l'hegemònic i s'apostava per un ensenyament elemental per a les dones que no suposaria la ruptura de les estructures socials patriarcal. A pesar de les intencions, era un principi, i el panorama pareixia que evolucionaria paulatinament cap a la millora de l'educació femenina, ja que la influència internacional es deixava sentir conforme avançava el temps. Els discursos a favor de la inferioritat de la dona i la seua incapacitat s'anaren superant i les millores en l'educació femenina anaren augmentat, de manera que les dones començaren a transitar aquelles sendes que durant segles havien tingut vetades (Ballarín, 2004; Capel, 1994; Flecha: 1996).

No obstant, a pesar de totes les concessions aconseguides, poques dones accedien als centres d'ensenyament secundari o a la universitat a finals del segle XIX. Cal recordar en aquest punt la proesa de Concepción Arenal que, disfressada d'home en 1841, fou la primera dona que desafia les normes que prohibien a les dones accedir a la Universitat i demostrà que també les dones estaven capacitades per cursar estudis superiors. Gràcies a la seua gesta, el rector de la Universitat Central de Madrid li permetí assistir a classe com a dona i obtenir el seu títol universitari. I també cal fer menció a Marina Castells, qui quaranta anys després, en 1882, es llicencià en medicina i cirurgia en la Universitat de Madrid i es convertí en la segona dona graduada espanyola. Per tant, la llei ja no els impedia assistir a classe i existien precedents de dones espanyoles que ja s'havien graduat, però la mentalitat tradicional sí que actuava com un impediment; la majoria de dones sentia encara càrrega o culpabilitat per totes les conquestes feministes i l'espai que

estaven guanyant en l'àmbit públic (Ortiz, 2003). Encara més, moltes dones seguien els seus estudis universitaris a distància, sense acudir a les aules diàriament, només anaven als exàmens presencials. Es quedaven recloses al seu espai privat i quan obtenien el seu títol, normalment continuaven la seua vida com si res haguera passat (Rodríguez, 2013) Aquesta mentalitat és la responsable de que entre 1880 i 1900 només 15 dones obtingueren un títol universitari a Espanya i, encara més, en 1900 no hi havia ni una sola dona matriculada en cap universitat espanyola (Capel, 1994). Així, un gran repte per al segle XX era precisament aconseguir que més dones accediren als estudis secundaris i superiors.

Il·lustració 6 Concepción Arenal, exemple de lluita per la causa femenina en el segle XIX. Font: Alvarez-Piñar, 2006.

De fet, no tardà en aconseguir-se aquesta meta i durant les primeres dècades del segle XX s'aconseguí que més dones accediren als centres d'educació secundària. De fet, en 1926 es feu necessari dividir el batxillerat en dues etapes, perquè el nombre de dones que cursaven aquest nivell era realment elevat, però molt poques tenien la intenció de continuar amb estudis universitaris, tot i que en 1910 es llevaren els obstacles en l'ingrés de les dones a la Universitat i s'establí per llei que els títols que les dones aconseguiren també serien vàlids per exercir les professions a les quals donaven pas (Flecha, 1998; Ortiz, 2003; Valls, 2006).

De manera que aquesta etapa fou una introducció de les dones a l'educació que, encara que era insuficient, donava pas a noves possibilitats.

Il·lustració 7 Dones durant una classe de dibuix en 1915 en l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la dona de Barcelona, fundat en 1909. Font: Menéndez, 1997.

III.2.2. LA SEGONA REPÚBLICA I EL DESPERTAR DE L'EDUCACIÓ

En 1930 l'analfabetisme encara es trobava molt present entre la societat espanyola, i especialment entre el sector femení, com es pot observar en la taula següent.

Any	Total (%)	Homes (%)	Dones (%)
1900	56,2	45,7	66,0
1910	50,6	41,4	59,1
1920	43,3	35,4	50,6
1930	32,4	24,8	39,4

Taula 4 Percentatges d'analfabetisme. Font: Flecha, 2000: 274.

Al voltant del 40% de les dones eren analfabetes, la qual cosa preocupava al nou Govern republicà que de seguida es mostrà compromès amb l'educació femenina. A més a més, les lleis sobre l'obligatorietat de l'educació tampoc es complien, i un alt percentatge de la població menor d'edat mancava de formació primària.

Amb tot, en la nova Constitució del 1931 s'establiren lleis per regular l'escolarització i el tipus d'educació que rebrien els estudiants. Tal com s'explicava en el Decret del 23 de juny del 1931,

El Gobierno provisional de la República sitúa en el primer plano de sus preocupaciones los problemas que hacen referencia a la educación del pueblo. La República aspira a transformar fundamentalmente la realidad española hasta lograr que España sea una auténtica democracia. Y España no será una auténtica democracia mientras la inmensa mayoría de sus hijos, por falta de escuelas, se vean condenados a perpetua ignorancia (Puelles, 2000: 16).

Les noves normatives eren producte de la suma de tres plantejaments: «el pensamiento y la obra de la Institución Libre de Enseñanza (ILE), el liberalismo democrático y la aportación del socialismo histórico» (Puelles, 2011: 19) Totes tres vessants suposaven, alhora, una modernització del país i una font de conflictes interns entre liberals i conservadors.

Així, en la nova Constitució republicana, l'Article 48 feia referència directa a l'educació i l'Estat es comprometia a vetllar perquè tots els espanyols, tant xiquets com xiquetes, reberen l'educació primària de manera gratuïta i obligatòria (Merino, 2003):

El servicio de la cultura es atribución esencial del Estado, y lo prestará mediante instituciones educativas enlazadas por el sistema de la escuela unificada.

La enseñanza primaria será gratuita y obligatoria.

Los maestros, profesores y catedráticos de la enseñanza oficial son funcionarios públicos.

La libertad de cátedra queda reconocida y garantizada.

La República legislará en el sentido de facilitar a los españoles económicamente necesitados el acceso a todos los grados de enseñanza, a fin de que no se halle condicionado más que por la aptitud y la votación.

La enseñanza será laica, hará del trabajo el eje de su actividad metodológica y se inspirará en ideales de solidaridad humana.

Se reconoce a las Iglesias el derecho, sujeto a inspección del Estado, de enseñar sus respectivas doctrinas en sus propios establecimientos (Alcalá-Zamora, 1931b).

Aquesta llei obtingué els seus fruits i en el curs 1932-1933 el 50,1% de les xiquetes estaven matriculades en centres escolars, i en el curs 1933-1934 havia augmentat fins el 51,3% de les xiquetes en edat escolar (Flecha, 2000; Merino, 2003).

Durant el bienni transformador es tractaren de posar en marxa diferents mesures per tal d'assegurar la seua efectivitat. En primer lloc es construïren noves escoles per acollir als nous alumnes i les noves alumnes i s'apostà per la coeducació. A més, també s'iniciaren

noves tècniques per fer l'educació més efectiva: s'augmentà la plantilla de professors per poder atendre a tots els alumnes, es crearen consells especialitzats en l'ensenyament, s'inicià el funcionament de biblioteques ambulants que arribaren a tots els espanyols, es realitzaren missions pedagògiques, les escoles es feren laiques i també es feren campanyes per formar els adults com a mesura per lluitar contra l'analfabetisme.

De fet, les iniciatives en pro de l'educació de la població adulta que no havia estat escolaritzada durant la seua infantesa i que s'havien iniciat durant el segle anterior, es potenciaren durant la Segona República i s'obtingueren resultats molt positius. En xifres concretes, el curs 1932-1933 es trobaven un total de 18.821 dones adultes matriculades i 507.582 homes; i tres anys després, la proporció havia augmentat considerablement fins trobar-hi 54.075 dones i 564.039 homes a les escoles per a adults (Flecha, 2000).

A banda, s'hi poden destacar els dos projectes de llei que Fernando de los Ríos proposà a les Corts, per ser dos propostes modernes i compromeses amb l'educació dels espanyols. El primer projecte, de l'any 1932, estava vinculat amb l'educació primària i l'educació secundària. Pel que respecta a l'educació primària, la proposta detallava un ambició i ample currículum; a més, donava continuïtat als estudis cap a l'educació secundària; prestava atenció especial a l'escola rural, molt important en l'Espanya del segle XX que era eminentment agrària; i, per últim, proposava una formació innovadora per als mestres. Pel que es referia a l'educació secundària, també proposava un currículum extens per als estudiants i, a més, definia l'educació secundària com una continuació de l'educació primària i proposava la creació de cicles. La segona reforma proposada l'any 1933 es referia a l'educació universitària i plantejava qüestions que encara hui en dia es troben vigents. Entre aquestes es ressaltava, en primer lloc, la importància de les tutories docents; en segon lloc, es desestimava els exàmens com a únic mètode d'avaluació i es demanaven alternatives; i finalment, es separaven assignatures de caire troncal d'aquelles de caire optatiu (Puelles, 2011).

Ara bé, en l'educació secundària a penes s'augmentà el nombre de dones, i encara menys del 50% continuaven la seua formació amb el batxillerat (Folguera, 1997). Això sí, encara que menut, s'hi pot percebre un augment de les dones en els centres d'ensenyament mitjà durant la Segona República, i mentre que en el curs 1930-1931 només el 14% de les dones es trobava matriculat en centres de batxillerat, en el curs 1935-1936 el percentatge ascendia al 31%. Igualment important és la nova mentalitat que les joves tingueren en aquest període de canvis, ja que no només es preocupaven més per la seua formació, sinó

que la tendència en quines matèries estudiaven també començà a transformar-se. De manera que es passà d'una preferència cap a les Escoles Normals, dedicades a la pedagogia i la formació de mestres, cap a una preferència cap al batxillerat que oferta va una gamma de professions més ampla.

Més desesperançadora era l'educació superior, ja que només una minoria de dones cursava alguna carrera universitària. Menys del 10% de les dones entrava en alguna Facultat i, quan ho feien, era per estudiar carreres considerades femenines, carreres com infermeria, destinades al treball de la cura com una extensió de les seues tasques domèstiques. Ara bé, pel que respecta als percentatges, és necessari mencionar que s'hi produí un lleuger augment de la població femenina que cursava estudis universitaris i, del 5,2% que s'hi pot trobar en el curs 1929-1930, es passà al 8,8% en el curs 1935-1936 (Merino, 2003).

A més a més, les beques que l'Estat donava facilità i promocionà l'educació femenina. Però en arribar el franquisme tots aquests avanços quedaren oblidats i les dones tornaren a perdre els seus drets i la parcel·la d'espai públic que tant els havia costat aconseguir.

III.3. LA DONA I EL MÓN LABORAL

La mentalitat tradicional era la que dominava entre la societat espanyola i el treball femení encara es considerava accessori, una ajuda al treball de l'home que era el vertader treballador i el que duia a terme les tasques importants. És a dir, mentre els homes eren els que portaven els suport a la família, les dones es convertien en proveïdores frustrades, ja que a més d'accedir al món laboral en pitjors condicions que els homes i cobrar sous més baixos, havien de compatibilitzar aquesta nova tasca amb l'eterna tasca assignada a les dones: la maternitat i la domesticitat (Amorós, 2004; Caine, 2000). Només algunes dones solteres i algunes poques dones casades en casos d'extrema necessitat feien treballs extra-domèstics amb la finalitat d'ajudar la seua família. En 1900, hi havia 1.382.600 treballadores assalariades, el que suposava un 18,3% de la població activa total i un 14,5% de totes les dones en edat laboral. A més, el col·lectiu femení tenia vetades moltes professions, només podia accedir a aquelles que suposaven una continuïtat de les seues tasques com a dones, les tasques de la cura i de la llar; en conseqüència, podien exercir de mestres, infermeres, dependents en comerços, secretàries, en l'administració pública o en el servei domèstic (Ballarín, 2001; Luengo, 2008; Monlleó, 2016).

Il·lustració 8 Treballadores del servei domèstic. Les més prestigioses eren aquelles que es dedicaven a la cura dels xiquets. Font: Menéndez, 1997.

Però amb el pas del temps aquesta mentalitat fou canviant i les dones començaren a aspirar a altres professions, a ser dones autònomes, lliures; i la independència que els aportava un treball els suposava una autonomia que d'altra manera no podien aconseguir. Durant la Restauració i la Segona República arribaren canvis importants per a les dones.

III.3.1. LA RESTAURACIÓ, EL PRIMER DESPERTAR INDUSTRIAL MODERN D'ESPANYA I LES PRIMERES LLEIS SOBRE EL TREBALL FEMENÍ

Després d'un estancament econòmic, durant la Restauració es produí el primer «despertar industrial modern del país» i, per tant, de l'economia espanyola (Folguera, 1997: 476). Amb el temps, els diferents sectors com el tèxtil, els minerals, la siderúrgia, l'agricultura i el comerç colonial s'estabilitzaren i prengueren importància fins assentar les bases de la indústria del país. Així, Espanya també va fer la seua pròpia revolució industrial, i fins i tot Catalunya passà a ser no només una potència important dins del país, sinó també a nivell internacional pel que feia a la indústria tèxtil del cotó. Biscaia destacà com a segona potència per la mineria i el ferro i la seua capacitat naval que facilitava el comerç. També Madrid es posicionà com una potència financera important a nivell internacional durant aquesta etapa. I també la Comunitat Valenciana prengué rellevància pel comerç de la taronja i la indústria que es desenvolupà al seu voltant, com la indústria química dels

adobs, la producció de caixes de fusta per al transport i la enginyeria del regadiu; a més, el cànem, la ceràmica, o el paper foren també sectors importants en aquesta regió. A banda, Espanya es veié afavorida per la crisi que sofriren els altres països degut a la Primera Guerra Mundial, pel que entre 1914 i 1923 es convertiren en proveïdors de matèries i productes a escala europea.

Aquest procés d'auge no afectà només als homes, també afectà a les dones, que, lentament, aconseguiren un lloc en l'espai públic i en l'àmbit laboral, ja que el sector de la producció estava en auge i es necessitaven nous treballadors per abastir i cobrir totes les demandes. És més, encara que el treball femení no era acceptat de bon grat pels homes, era necessari, i encara més en les capes populars, pel que inevitablement s'hi va haver d'acceptar al col·lectiu femení en el món laboral (Caine, 2000). El sector de l'agricultura era el que més dones emprava, seguit del servei domèstic, del treball a domicili i de les fàbriques de tabac i tèxtil.

Il·lustració 9 Dones secant panses. El sector agrícola concentrava bona part de la població femenina activa a principi del segle XX. Font: Menéndez, 1997.

En general, l'edat d'incorporació al treball remunerat estava al voltant dels 12 o 14 anys, i des dels 15 fins els 25 o 30 anys era quan la seua activitat era màxima. A partir d'aquest moment, el matrimoni i la maternitat les apartaven de l'àmbit laboral (Capel, 1994).

En l'informe realitzat per la Comissió de Reformes Socials de 1884 es recullen les activitats dutes a terme pel col·lectiu femení. Aquest document explica que en les classes

altes el treball femení era molt menys freqüent, i l'oci i les obres de caritat eren les activitats que més temps ocupaven a aquestes senyores. Tanmateix, en les classes baixes les dones camperoles normalment participaren en les feines del camp, com la sega, on s'hi formaven quadrilles mixtes; encara que les dones hi cobraven menys per realitzar les mateixes tasques que els homes, i, a més, les condicions laborals femenines no eren les més òptimes. Tant dones com xiquets es veien obligats a treballar i ocupaven l'últim lloc dins de la jerarquia de peonatge. En hivern, quan les tasques agrícoles es trobaven detingudes, les ocupacions manufactureres reemplaçaven les activitats en el camp, i les dones seguien contribuint al salari familiar amb altres ocupacions declarades *femenines* com la costura i els serveis domèstics. Per la seua part, en la indústria tèxtil es desenvoluparen tasques que es convertiren quasi exclusivament femenines, la qual cosa demostrà la importància del treball que les dones realitzaven i la necessitat d'incloure-les en les plantilles, ja que el 40% dels treballadors en aquests tipus de fàbriques el conformaven dones i xiquets (Díaz, 2006; Febrer, 1995; Monlleó, 2016).

No obstant, a pesar de l'increment de la població femenina en el món laboral, la mentalitat tradicional seguia present, pel que moltes dones treballaven des de casa per a altres empresaris. Sobre tot es tractava de treballs relacionats amb la indústria tèxtil, les dones cosien des de casa *secretament*, la qual cosa creà queixes entre els homes que criticaven a les dones perquè eixe treball clandestí suposava una baixada dels seus salaris i perjudicava a la classe obrera. (Caine, 2000; Folguera, 1997).

Poc a poc la situació es normalitzà i era més freqüent trobar dones treballadores, pel que començaren a redactar-se les primeres lleis per regular el treball femení. Les primeres lleis només contemplaven les dones casades, ja que eren aquestes les que tenien major responsabilitat perquè a banda del seu treball també havien de cuidar dels seus fills. Però amb el temps les demandes de les dones es feren majors i també les lleis s'adequaren a la nova situació.

Amb tot, entre 1900 i 1936 es realitzaren diferents aportacions normatives relacionades amb el treball femení que podrien resumir-se en les següents directrius:

- Lleis sobre opcions professionals de les dones.
- Lleis que regulen la forma de treball.
- Lleis sobre la jornada laboral.
- Lleis que protegeixen la maternitat.

- Normes sobre salaris (Capel, 1994).

Així, trobem la Llei del 13 de Març del 1900, la primera llei important, que regulava també el treball dels menors de 16 anys i prohibia a les dones menors de 23 anys treballar en impremtes (Ballarín, 2001; Febrer, 1995; Ortiz, 2003). A més, en l'Article 9, que es dirigia exclusivament a les mares treballadores, establia:

Artículo 9. No se permitirá el trabajo a las mujeres durante un plazo de cuatro a seis semanas posteriores al alumbramiento. En ningún caso será dicho plazo inferior a cuatro semanas; será de cinco á de seis si de una certificación facultativa resultase que la mujer no puede, sin perjuicio de su salud, reanudar el trabajo.

El patrono reservará a la obrera durante ese tiempo su puesto en el mismo.

La mujer que haya entrado en el octavo mes de embarazo podrá solicitar el cese en el trabajo, que se le concederá si el informe facultativo fuese favorable, en cuyo caso tendrá derecho a que se lo reserve el puesto que ocupa.

Las mujeres que tengan hijos en el período de lactancia tendrán una hora al día, dentro de las del trabajo, para dar el pecho a sus hijos.

Esta hora se dividirá en dos períodos de treinta minutos, aprovechables, uno, en el trabajo de la mañana, y otro, en el de la tarde.

Estas medias horas serán aprovechadas por las madres cuando lo juzguen conveniente, sin más trámite que participar al director de los trabajos, al entrar en ellos, la hora que hubieren escogido.

No será en manera alguna descontable, para el efecto de cobro de jornales, la hora destinada a la lactancia (Instituto de Reformas Sociales, 1907).

És a dir, la llei ja regulava una baixa per maternitat i un permís per a les dones per alimentar els seus fills després de donar a llum. Aquest reglament es complementà posteriorment amb altres lleis i reglaments.

La primera llei que modificava i completava l'article anterior era l'aprovada en 1905 durant el VIII Congrés de la UGT, que establia que la dona treballadora embarassada podia demanar la baixa ja en l'octau mes sense perdre el seu lloc de treball i que, a més, podia disposar d'una setmana més de baixa amb un certificat mèdic que indicara la conveniència de prolongar el seu descans. A més a més, en aquest mateix Congrés s'aprovà la creació d'una Caixa d'Assistència per ajudar les dones obreres mares. Aquestes propostes es convertiren en lleis materials en 1907 amb la Llei del 8 de Gener

emesa per L'Institut de Reformes Socials. En 1907, a més, s'ampliava el descans després del part a sis setmanes.

També el Real Decret-Llei del 21 d'agost del 1923 ampliava de nou els drets de les dones treballadores i la protecció de la maternitat, i ho feia en sintonia amb la Conferència Internacional del Treball que havia tingut lloc el 1919. Amb aquesta nova reforma legislativa, s'ampliava el període de descans de les mares treballadores fins a vint setmanes amb el certificat mèdic adient. També s'establí una ajuda de 50 pessetes per a les mares després del part, tant per a les casades com per a les solteres.

En 1929 un altre Real Decret-Llei, el del 22 de març, regulava millores en la qualitat de vida de les mares treballadores. En aquest decret el Ministeri de Treball i Previsió establí un segur de maternitat per a «todas las mujeres obreras sujetas al régimen obligatorio del retiro obrero entre los 16 y los 50 años» (Ortiz, 2003: 220). Aquest segur els concedia ajudes econòmiques, 2.5 pessetes per dia durant les sis setmanes anteriors i posteriors al part i 90 pessetes pel part; ajudes sanitàries i també els atorgava el dret a utilitzar obres protectores de la maternitat i la infantesa de manera gratuïta. Aquest segur de maternitat, fou, un gran avanç en la regularització del treball femení, ja que suposava estabilitat i protecció legal tant per a les mares com per als xiquets.

No obstant això, cal afegir que les veus catòliques, de mentalitat tradicional i conservadora, no aprovaven ni el treball femení ni les reformes a favor de les mares treballadores, ja que no només ajudaven a les mares casades, sinó també a les mares solteres, pel que consideraven que s'estava fomentant un tipus de família desestructurada i poc convencional, fora de les normes socials vàlides fins al moment (Febrer, 1995; Ortiz, 2003).

III.3.2. LA SITUACIÓ LABORAL DE LES DONES DURANT LA SEGONA REPÚBLICA

A pesar de les lleis i el canvi de mentalitat d'algunes dones, la consciència tradicional seguia pesant en l'imaginari col·lectiu, i el rol de dona com a àngel de la llar, cuidadora de la seua casa i de la seua família, es trobava present en la societat.

Durant les primeres dècades del segle XX encara entre el 75% i el 85% de les famílies espanyoles es posicionaven en la classe baixa i la majoria de les dones es dedicaven a les tasques de la llar, un treball no remunerat però que exigia la major part del temps

d'aquestes dones; o treballaven en fàbriques i ocupacions agrícoles en males condicions laborals i on cobraven la meitat que els homes. De manera que el sou d'aquestes dones treballadores només representava una xicoteta ajuda al sou familiar. És a dir, es tractava, sobre tot, de treballadores eventuais en alguns sectors productius com el servei domèstic o l'agricultura.

De fet, durant la República no es donaren grans canvis pel que fa a les professions femenines respecte anys anteriors. Gran part de les dones encara ocupaven llocs de treball en el sector primari, normalment vinculats amb l'agricultura i de caràcter temporal. L'activitat del sector secundari per excel·lència seguia sent la indústria tèxtil, on moltes dones treballaven des de casa com a mà d'obra submergida. I en el sector terciari seguien dedicant-se al servei domèstic, una activitat que escapava de les regulacions laborals, pel que es trobaven desprotegides i amb un salari mínim. Encara que progressivament també hi anava augmentant el nombre de dones que ocupaven professions liberals, sobre tot aquelles considerades femenines, com mestres, matrones o infermeres, ja que també el nombre de dones que estudiaven anava augmentant. I encara que només configuraven el 3,6%, suposava un símptoma de la incorporació de la dona a treballs que requerien cert grau de formació i qualificacions.

Tanmateix, la presència de dones en les fàbriques, comerços o tallers augmentava paulatinament i a pesar de les resistències socials, ja era una realitat. Als anys 30 la proporció de dones treballadores havia incrementat notòriament, sobre tot de dones menors de 30 anys i solteres, ja que les casades es quedaven normalment recloses a la llar (Díaz, 2006; Febrer, 1995; Merino, 2003).

S'establiren durant aquest període debats al voltant del treball assalariat de les dones. El PSOE (Partit Socialista Obrer Espanyol) i el PCE (Partit Comunista d'Espanya) reivindicaren la igualtat de drets entre homes i dones mitjançant els seus programes. Els partits anarquistes foren els que més a favor del treball femení es mostraren, ja que segons aquesta, la incorporació al món laboral era una manera d'assegurar la independència econòmica de les dones i, a la vegada, era una manera d'assegurar la igualtat entre homes i dones. També els partits comunistes recolzaven l'entrada de la dona en el món laboral, ja que suposaria alliberar-les de la posició subordinada en la qual es trobaven respecte als homes. Altres partits, com el CEDA (Confederació Espanyola de Dretes Autònomes), Renovación Española o Comunió Tradiscionalista, eren molt més conservadors i només reconeixien la necessitat de treballar de les dones solteres; les dones casades no havien

d'absentar-se de casa, havia de ser el marit qui aportara el salari familiar, ja que en cas contrari es posava en perill la unitat familiar i els valors tradicionals (Folguera, 1997).

Finalment, i a pesar dels debats que encara seguien oberts, durant la Segona República es reconegué el dret fonamental de treballar, la qual cosa suposava una nova conquesta per a les dones en la seua lluita per l'espai públic.

De manera que en la mateixa constitució es regulava el dret al treball amb els articles 33 i 46:

Artículo 33. Toda persona es libre de elegir profesión. Se reconoce la libertad de industria y comercio, salvo las limitaciones que, por motivos económicos y sociales de interés general, impongan las leyes.

Artículo 46. El trabajo, en sus diversas formas, es una obligación social, y gozará de la protección de las leyes.

La República asegurará a todo trabajador las condiciones necesarias de una existencia digna. Su legislación social regulará: los casos de seguro de enfermedad, accidente, paro forzoso, vejez, invalidez y muerte; el trabajo de las mujeres y de los jóvenes y especialmente la protección a la maternidad; la jornada de trabajo y el salario mínimo y familiar; las vacaciones anuales remuneradas; las condiciones del obrero español en el Extranjero; las instituciones de cooperación; la relación económico jurídica de los factores que integran la producción; la participación de los obreros en la dirección, la administración y los beneficios de las empresas, y todo cuanto afecte a la defensa de los trabajadores (Alcalá-Zamora, 1931b).

I també s'incloïa un article que normalitzava la igualtat laboral entre homes i dones i assegurava l'entrada de manera regulada d'aquestes al món laboral (Merino, 2003):

Artículo 40: Todos los españoles, sin distinción de sexo, son admisibles a los empleos y cargos públicos según su mérito y capacidad, salvo las incompatibilidades que las leyes señalen (Alcalá-Zamora, 1931b).

No obstant, la constitució deixava la porta oberta a possibles lleis paral·leles que desacreditaren aquests articles i alguns governs republicans decretaren mesures que obstaculitzaven la incorporació de les dones a algunes professions. Així, s'establiren motius com l'edat, la nocturnitat, el perill o la duresa dels treballs com arguments per vetar algunes professions al gènere femení. Tots aquests motius es devien a que, en general, mentre l'atur masculí fóra elevat, el treball femení no es feia necessari i, per tant, es concebia com innecessari, fins el punt en què en 1932 «las normativas prohibieron el

trabajo femenino ante el desempleo varonil» a excepció d'aquelles dones solteres amb capacitat de treballar (Merino, 2003: 367).

Encara així, la Constitució del 1931, juntament amb les normatives anteriorment desenvolupades, es trobava al capdavant de la legislació internacional i s'avançava a les normatives dels convenis internacionals que posteriorment es donarien en Europa, ja que instaurava el dret laboral i la igualtat entre els homes i les dones. Especialment avançat al seu temps era el compromís social que representava el segur obligatori de protegir la maternitat ja iniciat durant la Restauració, que es convertí en una realitat normativitzada durant la Segona República mitjançant el decret del 26 de maig del 1931 i que es posà en marxa l'1 d'octubre del 1931 (Merino, 2003). En la Constitució del 1931, l'article 46 anteriorment citat contenia expressament unes paraules dedicades a aquest compromís: «especialmente la protección a la maternidad», i de la mateixa manera també en l'article 43 s'hi pot llegir: «El Estado prestará asistencia a los enfermos y ancianos, y protección a la maternidad y a la infancia» (Alcalá-Zamora, 1931b).

El segur de maternitat suposà un avanç enorme en la lluita per emancipar les dones i també en la modernització d'Espanya. Aquest estava regulat per quatre articles. En el primer s'exposava l'objectiu del mateix segur i s'explicava que la finalitat era garantir l'assistència facultativa i els mitjans necessàries per sobreviure durant el seu descans obligatori. El segon estipulava que el segur anava destinat a dones de 16 a 49 anys que cotitzaren, incloent les treballadores a domicili però no les dones dedicades al servei domèstic. El tercer article establia quins serien els beneficis, que es concentraven bàsicament en cinc tipus: sanitat, indemnitzacions econòmiques, utilització gratuïta de les obres de protecció a la maternitat i la infantesa, subsidi per lactància i indemnitzacions especials en cas d'infermetat del nadó. I el quart article establia les normes d'aplicació dels diferents beneficis.

El Govern i la UGT realitzaren una forta campanya de divulgació perquè totes les dones treballadores foren protegides per aquest segur. Es tractava de sensibilitzar a tota la comunitat laboral, treballadores i patrons, perquè veren els avantatges que suposava assumir el pagament d'aquest servei. Però pesar dels avantatges i de la xicoteta quota que suposava aquest segur, només 1,85 pessetes, moltes obreres es negaren a pagar-lo, molt possiblement perquè aquesta mesura estava molt més avançada que la mateixa realitat social i, al seu torn, perquè la majoria de dones abandonaven els seus llocs de treball quan es convertien en mares. També l'anarquisme català s'oposà a aquest segur, ja que

considerava incongruent que foren les mateixes obreres qui hagueren de fer-se càrrec del pagament de la quota (Alcón, 2005).

Finalment, en arribar la Guerra Civil, aquesta activitat de canvis a favor de la llibertat de les dones quedà estancada i, en acabar la guerra, El Fuero del Trabajo del 9 de març del 1938 regulà el treball femení i prohibí el treball nocturn de dones i xiquets, tot sota la mentalitat protectora de l'Estat (Merino, 2003).

III.4. LA SITUACIÓ DE LA DONA EN L'ESPANYA DELS SEGLE XIX I XX. MODELS DE DONA

Com s'ha pogut comprovar, les dones espanyoles de principi del segle XIX encara no havien aconseguit emancipar-se, tot el contrari, encara eren dones oprimides, recloses en l'espai privat; però l'avanç en la conquesta de l'espai públic durant els segles XIX i XX i la influència internacional provocaren canvis en la seua personalitat, en la seua forma de socialitzar-se i en la seua forma de pensar. Aquesta evolució en les dones suposà, a la vegada, una ruptura amb els estereotips que el patriarcat havia adjudicat al col·lectiu femení. Cal recordar que el gènere és un element decisiu en la societat espanyola, ja que l'estructura de la societat patriarcal els adjudica a les dones un rol determinat amb estereotips determinats, són el que els deixen ser, i actuen com s'espera que han d'actuar. Amb la lluita feminista, poc a poc aquests estereotips van canviant, les dones demostren que són molt més del que els han dit que han de ser, i això donà pas a models de dona diferents.

A Espanya hi podem trobar tres models de dona que naixen i conviuen amb el pas del temps. El primer d'ells, l'àngel de la llar, representa una dona abnegada, fidel als estereotips patriarcal, que viu per al seu marit i per a ser mare, pel que es tracta d'una dona tradicional; el segon, la dona krausista, és una dona que ja no vol ser només mare i esposa, és una dona que estudia i s'implica en política, és a dir, és una dona que ja gaudeix d'algunes conquestes feministes i que lluita per tenir-ne més; i el tercer, la dona *garçonne*, es tracta d'una dona que desafia les normes, que viu la seua vida com la vol viure, fins i tot imita aparentment la forma de viure dels homes, és una dona alliberada, que desitja ser igualment valorada que un home.

III.4.1. MODEL D'ÀNGEL DE LA LLAR

El model de dona anomenat *àngel de la llar* no és un model exclusivament espanyol, tot el contrari, el comparteixen les cultures patriarcals europees i nord-americanes, en les quals el gènere és un factor determinant que adjudica uns rols concrets sobre els cossos de les persones, pel que configura la identitat femenina amb unes normes determinades i unes característiques que totes les dones han de compartir pel simple fet de ser dones. Les dones han de ser els àngels de les seues llars, les guardianes, les cuidadores, les protectores de les seues famílies i les seues cases. L'àngel de la llar suposà «Un motlle específic de dona que va acabar per encasellar-les dins d'una determinada conceptualització de feminitat, plena de virtuts, però més aviat fantàstica que real» (Luengo, 2008: 102).

A grans trets, l'àngel de la llar descriu una dona reclosa a la casa, a l'àmbit privat, a l'àmbit familiar; una dona les ambicions de la qual són la família i la casa, i res més. I no només perquè ella decideix ser així, sinó perquè ha de ser així, perquè la mateixa societat determina que l'única aspiració que ha de tenir ha de ser la maternitat, i, encara més, tampoc ha de tenir aspiracions fora de l'àmbit privat, ni el treball, ni l'educació formal, ni la política li han d'interessar (Nash, 1999a; Monlleó, 2007). I a més, també era un ser sentimental, «an angel of love, consolation to our afflictions, defender of our merits, patient sufferer of our faults, faithful guardian of our secrets, and jealous depository of our honour» (Nash, 1999a: 28).

Rousseau, filòsof il·lustrat, explicava que les dones havien de ser «*castas, guardadoras de las buenas costumbres y suaves vínculos de paz*» (Amorós, 2000: 152). A més a més, la dona és considerada un ser inferior i la seua única utilitat es basa en la seua capacitat reproductora, la seua capacitat de generar nous descendents per perpetuar l'espècie. De manera que és concebuda com un instrument, no un ser complet com els homes (Amorós, 2000; Nash, 1999a).

El model de l'àngel de la llar fou el dominant en la cultura espanyola del segle XIX i marcà la identitat femenina de les dones espanyoles fins el segle XX. Es tracta d'un model amb característiques que beuen directament de *La Perfecta casada*, obra de Fray Luis de León del segle XVI, en la qual es descrivia com havia de comportar-se una dona per ser l'esposa perfecta (Nash, 1999a). Ara bé, a diferència de la definició que aquest autor feia de les dones, caracteritzades per ser servils, ignorants i maldestres, aquest model femení

descrivia dones amb coneixements i instruïdes per transmetre les idees revolucionàries i liberals als seus fills i formar-los també en les costums morals i lleis creades pels homes. En altres paraules, les dones havien de ser formades i l'educació liberal que rebien les dones estava destinada al seu únic propòsit en la vida: la maternitat. Fins i tot el polític republicà Francesc Pi i Margall defenia que els xiquets haurien de passar menys temps en les escoles i més amb les seues mares, perquè si aquesta «es instruida, avivará la inteligencia del niño y le instruirá en las ciencias, en la moral y la justicia» (Monlleó, 1999).

Això sí, tal com afirmava Rousseau, només els homes havien de rebre l'educació necessària per participar activament en l'esfera pública, a les dones se'ls havia d'ensenyar de ben xicotetes a comportar-se dins d'uns límits, ni havien de saber massa ni massa poc, ni treballar massa ni massa poc; i si aprenien açò des de ben menudes, abans ho interioritzarien i més felices dins del seu espai reduït serien (Amorós, 2000). Es tractava, al seu torn, d'instaurar la separació en dues esferes que aquest mateix filòsof alemany proposava, una esfera privada, on les dones haurien de romandre, i una esfera pública, en la qual transitarien els homes lliurement i tindria lloc la vida política, econòmica i social (Monlleó, 2016).

En conseqüència, aquest model de dona assentava els drets i deures, bàsicament deures, que totes les dones havien de complir per a mantindre el nou règim liberal establert amb les revolucions burgeses, i, alhora, establia els tres pilars bàsics que regirien la vida del col·lectiu femení: la domesticitat, la maternitat i el matrimoni. «Motherhood figured as the maximum horizon for women's self fulfilment and social role» (Nash, 1999a: 27). L'únic objectiu de la vida d'aquesta dona era i havia de ser aconseguir un marit i formar una família per poder dedicar-se exclusivament a les tasques de la cura. Ser la filla perfecta, l'esposa perfecta, la mare perfecta.

Però encara més, l'àngel de la llar era una dona innocent, com un xiquet que només es deixava guiar pels seus capritxos i els seus sentiments, impulsos irracionals. Sensible, imaginativa, despreocupada, infantil, asexual. Les dones eren les eternes xiquetes. Romanien a casa i feien les tasques pròpies de la llar, les tasques desprestigiades, les tasques no remunerades, no reconegudes, menyspreades (Lejárraga, 1929; Monlleó, 2007; Nash, 1999a). O, al menys, aquest era l'ordre que des de les primeres revolucions liberals s'havia tractat d'instaurar, un ordre que les dones no volien acceptar i que, finalment, fou qüestionat.

III.4.2. MODEL KRAUSISTA

Com s'ha pogut comprovar al llarg d'aquest treball, a finals del segle XIX i principis del XX les dones produïren canvis importants en l'estructura social gràcies a la seua lluita. Alguns grups de dones començaren a interessar-se per la política, per l'educació i pel treball fora de l'àmbit privat. La lluita pel vot femení fou llarga i constant i finalment les dones obtingueren allò que anhelaven. El mateix passà en l'educació, els grups feministes també es mobilitzaren perquè volien rebre la mateixa educació que rebien els homes, ja no es conformaven amb ser ciutadanes de segona categoria, ja no volien rebre una educació diferenciada i restringida com l'havien rebuda durant tots els segles anteriors. Algunes dones se n'adonaren que ja no volien ser àngels de la llar, que aspiraven a molt més que ser les perfectes esposes i les perfectes mares. Aspiraven a tenir els mateixos drets que els homes, a tenir el mateix valor que els homes, a pensar amb ells i lluitar amb ells, al seu costat, no al seu servei.

Aquests grups de dones cada vegada s'anaren fent més nombrosos i desenvoluparen el model de dona krausista. Es tracta d'una dona més alliberada, més independent, que ja ha conquerit algunes parcel·les d'igualtat amb els homes. Aquestes dones tenen accés als estudis i tenen la capacitat de parlar als homes des de la mateixa posició social. La *Institución Libre de Enseñanza* resultà un element clau per a aquestes dones.

Tanmateix, aquestes dones acabaren finalment a l'ombra dels homes, ja que no es despregueren del tot del model tradicional. Acabaren per ajudar als homes en lloc de lluitar per elles mateixes. Fins i tot es sentien culpables per anhelar tanta llibertat i concebien el dret com un pecat (Lejárraga, 1929). És més, algunes d'aquestes dones començaren fins i tot a escriure en revistes, però

[...] todas ellas firmaban sus escritos con seudónimo, porque:

- Eran Primerizas en las labores de redacción de prensa y no se sentían seguras de sí mismas.
- Dudaban de su habilidad para la escritura y para el planteamiento de sus ideas.
- Aún era muy patente que la sociedad se resistía a aceptar la participación de las mujeres en la vida pública.
- No sabían si debían «atreverse» a publicar. (Urkizu, 2013).

Per tant, la culpabilitat, la inseguretats i l'auto-imatge foren les culpables de que aquestes dones no acabaren d'emancipar-se del tot.

III.4.3. MODEL *GARÇONNE*

Als anys 20 del segle XX les dones ja havien aconseguit trencar el mur que separava l'àmbit privat de l'àmbit públic i s'havien creat certs camins que connectaven ambdues esferes. Algunes dones ja s'atreviren a anar molt més enllà que les dones krausistes, no es conformaren amb una mica de llibertat, sinó que volien la total autonomia per escollir la vida que elles mateixes decidiren. Es movien lliurement en l'espai públic i participaven de la vida social, política i econòmica (Merino, 2003). Volien ser «un ser humano y completo» (Lejárraga, 1929). Volien gaudir de la seua llibertat i del seu cos. I a més a més, aquestes dones no consideraven el matrimoni com l'única meta, eren tot el contrari a les àngels de la llar.

Aquestes dones estudiaven i es dedicaven a professions liberals i, encara que eren una minoria, resultaven ser un símptoma de la voluntat de canvi i de modernitat; però alhora, pel fet de ser grups tan minoritaris, també resultaven ser un símptoma de la cautela de la gran majoria de les dones espanyoles, que tot i els grans avanços que la Segona República havia suposat, seguien immerses en el model d'àngel de la llar. És a dir, a pesar de totes les portes que s'havien obertes a les dones, la gran majoria encara mantenien la mentalitat tradicional i no aprofitaren totes les possibilitats que les noves lleis els oferien (Merino, 2003).

En realitat, el període republicà fou massa curt per acabar de trencar les bases patriarcales i obsoletes i crear una nova societat lliure, unes noves bases sobre les quals construir una societat igualitària i plena de possibilitats per a les dones. Les lleis s'havien establert, però faltà temps per arrelar la nova ideologia liberal. La irrupció de la Guerra Civil truncà els somnis de llibertat, encara que el camí ja s'havia iniciat i en la Transició Democràtica les dones que van emprendre la lluita per la igualtat i el reconeixement de la diferència tenien com a referent les dones capdavanteres de la Restauració i la Segona República.

CONCLUSIONS

L'objectiu d'aquest treball era doble, per una banda, demostrar que en l'Espanya Contemporània sí s'havia organitzat un moviment feminista efectiu; i, d'altra banda, analitzar quines foren les conquestes de les dones en la seua lluita per l'espai públic. Després d'aquest estudi, s'hi poden extraure les següents conclusions.

En primer lloc, s'ha comprovat que efectivament el feminisme estigué present en Espanya des del segle XIX i, de fet, la seua activitat fou vital durant els segles XIX i XX per traçar la senda cap a l'emancipació de les dones i la lluita contra el patriarcat, culpable de la subordinació dels éssers qualificats com a gènere femení. A Espanya es donaren diferents corrents feministes, cadascun amb les seues pròpies teories, maneres de lluitar, ideologies i prioritats.

Així, s'hi pot trobar el feminisme catòlic, relacionat amb l'Església i amb la seua labor; el feminisme moderat, vinculat amb diferents publicacions i de caire humanitari i caritatiu; el feminisme català, nascut del nacionalisme català, el reformisme catòlic i l'obrerisme, i solidari amb el feminisme de la diferència; el feminisme basc, influenciat pel feminisme de la diferència que, a més, pren com a element de lluita la importància de les dones basques per engendrar nous sers de raça basca; el feminisme socialista, més pròxim al feminisme de la igualtat i directament vinculat amb la lluita socialista; i el feminisme anarquista, també enllaçat amb el feminisme de la igualtat i que, a més, identifica la lluita feminista amb un aspecte més de la lluita revolucionària general.

En segon lloc, es conclou que, encara que no es donà un moviment sufragista tan organitzat com en altres països, no s'ha de caure en l'equivocació d'identificar sufragisme amb feminisme unívocament; el feminisme espanyol, amb les seues peculiaritats, amplià la seua agenda a altres qüestions socials com l'educació o el treball femení, i no es concentrà només en l'aspecte polític. Pel que el sufragi, l'educació i el treball femení foren els tres grans reptes en la seua lluita feminista d'Espanya per l'autonomia femenina.

En tercer lloc, es determina que la consecució del sufragi femení, encara que es donà en la Segona República, en realitat fou un camí llarg que ja s'havia iniciat en el segle anterior. Ja des del Sexenni Democràtic s'hi poden trobar diferents debats al voltant d'aquest tema i peticions per part d'alguns polítics liberals per incloure les dones en la política espanyola i per concedir-los el vot.

En quart lloc, s'ha demostrat que la Segona República no fou la pionera en atorgar el vot al col·lectiu femení. Durant el directori militar de Primo de Rivera, el dictador establí en l'Estatut Municipal de l'any 1924, redactat per Calvo Sotelo, que les dones també formarien part del cens electoral, però això sí, amb algunes restriccions. De manera que en 1924 el vot femení ja era una realitat en Espanya i, encara que no s'arribara a fer efectiu perquè no es convocaren eleccions, quedava oberta la porta a noves demandes feministes. Demandes que es feren efectives durant la Segona República, quan es descartà la possibilitat de tornar a la política anterior al directori militar quan Primo de Rivera dimití del seu càrrec. Així, després de la creació d'una Comissió, es redactà un avantprojecte de Constitució que regiria el nou Estat. Aquest avantprojecte fou debatut i finalment es redactà la Constitució definitiva en la qual es decretava el sufragi universal masculí i femení.

En cinqué lloc, es determina el paper fonamental que Clara Campoamor tingué dins de la lluita pel sufragi femení. Ella mateixa participà en la Comissió constitucional i en els debats per redactar el text final de la Constitució i que aquesta incloguera la igualtat amb els homes, sense restriccions. Pel que la seua figura és clau com a acèrrima defensora dels drets de les dones i de la igualtat entre ambdós sexes.

En sisé lloc, s'ha pogut comprovar que finalment les dones pogueren participar per primera vegada en les eleccions de 1933. En aquestes eleccions els partits d'ideologia de dretes foren els clars vencedors i s'acusà a les dones de la derrota de les esquerres. Es criticava durament a les dones perquè en l'imaginari col·lectiu resultaven ser persones manipulables en mans dels seus marits i de l'Església. Tanmateix, s'ha pogut observar com les dones no foren les responsables de la pèrdua de les eleccions del 1933 per part de les esquerres, hi hagué molts altres motius que formaren les condicions propícies perquè les dretes obtingueren la victòria. I, de fet, en les següents eleccions de 1936 les esquerres reunides en el Front Popular resultaren ser les triomfadores.

En seté lloc, s'ha demostrat que l'educació fou un element clau en la lluita feminista espanyola i que, a més, la preocupació al voltant de l'educació femenina ja s'havia iniciat a mitat del segle XIX amb la Llei Moyano de 1857, que advocava per l'obligatorietat d'escolarització dels xiquets i xiquetes per combatre les altes tasses d'analfabetisme. També promptament els krausistes en el Sexenni Democràtic declaraven que educar la dona, que era qui havia de transmetre els coneixements, la motivació i els costums morals als seus fills, era de vital importància per fer d'Espanya un país liberal, amb ciutadans

capaços de prendre les seues pròpies decisions raonades. Igualment importants foren les conferències pedagògiques de 1882 i 1892, en les quals es debateren aspectes al voltant de l'educació femenina i s'adoptaren canvis com la coeducació i el dret de formació professional de la dona, llevat d'algunes professions que estaven vetades per a elles. Durant la Segona República també s'hi introduïren noves lleis per regular l'educació del col·lectiu femení. En la Constitució s'establia que l'educació era laica, gratuïta i obligatòria per a tots els menors. Finalment, les dones aconseguiren l'accés a tots els nivells de formació.

En octau lloc, s'ha provat com el treball femení també és un pilar bàsic del feminisme espanyol. La Revolució burgesa fa imprescindible que les dones participen també de l'economia del país, ja que es necessita més mà d'obra per cobrir totes les demandes. Així, les dones es dedicaren a diferents activitats econòmiques, sobre tot relacionades amb l'agricultura, la producció tèxtil i els serveis domèstics. Per regular la seua situació, durant la Restauració aparegueren les primeres lleis. En aquestes es tractaven especialment aspectes sobre el salari, la maternitat i la jornada laboral. Durant la Segona República les demandes per normalitzar el treball de les dones i per la igualtat es succeïren, donant com a producte algunes lleis com el Segur de Maternitat, important i capdavanter dins del panorama internacional.

I finalment, s'ha examinat com els models que marcaven la identitat de les dones evolucionà amb el pas del temps gràcies als avanços que s'estaven aconseguint amb la lluita de les dones pel seu alliberament, i algunes dones anaven abandonant el model més tradicional. Així, de l'àngel de la llar, que descriu les dones de la Restauració, dones febles, sensibles, que havien de ser esposes i mares; es passà a les dones *krausistes*, amb estudis, més independents gràcies a les parcel·les de llibertat aconseguides, però encara vinculades als desitjos i voluntats dels homes; i finalment es passà al model *garçonne*, que caracteritza a aquelles dones més alliberades, autònomes, que descartaven el matrimoni i la maternitat com a única meta en la seua vida.

En definitiva, no pot negar-se que el col·lectiu femení a Espanya lluità aferrissadament durant els segles XIX i XX per aconseguir la seua emancipació. Els tres fronts oberts foren el vot, l'educació i el treball, en els quals s'aconseguien molts avanços que situaren les dones en un pla de major igualtat respecte els homes. Així, tots tres resultaren ser igualment importants en aquesta pugna apassionada del col·lectiu femení del país en la recerca de la seua llibertat.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO, ANA (2005), «Ciudadanía, mujeres y democracia», *Historia Constitucional*, revista electrónica, 6, pp.11-27.
- ALCALÁ-ZAMORA Y CASTILLO, NICETO (1931a): *Anteproyecto de Constitución de la República española de 1931*. [Última consulta: 14 de juny del 2016] Disponible en: <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/anteproyecto-de-constitucion-de-la-republica-espanola-de-1931/html/>
- ALCALÁ-ZAMORA Y CASTILLO, NICETO (1931b): *Constitución de la República española de 9 de diciembre de 1931*. [Última consulta: 14 de juny del 2016] Disponible en: <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/constitucion-de-la-republica-espanola-de-9-de-diciembre-1931/html/>
- ALCÓN SONICHERO, EVA I ALEJANDRO A. NÚÑEZ SILVESTRE (2005): *La mujer de la Segunda República en las comarcas de Castellón (1931-1939)*, Ajuntament d'Onda, Onda.
- ALVAREZ-PIÑAR, MAITE, PALOMA GONZÁLEZ, PURIFICACIÓN PLIEGO Y MARISA SÁNCHEZ (2006): *Exposición. El voto femenino en España*, Instituto de la Mujer, Madrid.
- AMORÓS, CELIA (2000): *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, (2ª ed.), Cátedra, Madrid.
- AMORÓS, CELIA (2004): «Prólogo. Globalización y orden del género», en DE VILLOLTA, PALOMA (ed.) *Globalización y desigualdad de género*, Madrid, Síntesis, pp. 17-37.
- AMORÓS, CELIA (2005): *La gran diferencia y sus pequeñas consecuencias... para las luchas de las mujeres*, Cátedra, Madrid.
- ASTOLA MADARIAGA, JASONE (2008): «El género en el lenguaje jurídico: utilización formal y material», *Feminismo/s*, 12, Universitat d'Alacant, Alacant, pp. 33-54.
- BALLARÍN DOMINGO, PILAR (2001): *La educación de las mujeres en la España Contemporánea (siglos XIX-XX)*, Síntesis, Madrid.
- BALLARÍN DOMINGO, PILAR (2004): «Género y políticas educativas», *XXI. Revista de educación*, 6, Universidad de Huelva, Huelva, pp. 35-42.
- BRANCIFORTE, LAURA MARÍA (2015): «Experiencias plurales del feminismo español en el Primer tercio del siglo pasado: un balance de la historiografía reciente», *Revista de historiografía (RevHisto)*, Nº. 22, Vol. 1, Universidad Carlos III, España, pp. 235-254.

- BURGOS SEGUÍ, CARMEN (1927): *La mujer moderna y sus derechos*, Editorial Sempere, Valencia.
- CAINE, BARBARA Y GLENDA SLUGA (2000): *Género e Historia. Mujeres en el cambio sociocultural europeo, de 1780 a 1920*, Narcea, Madrid.
- CAMPOAMOR, CLARA (2006): *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*. Editorial Horas, Madrid.
- CAPEL, ROSA M^a (1994): «La incorporación de la mujer a la Sociedad contemporánea», en MENÉNDEZ PIDAL, RAMÓN (1994): *La edad de plata de la cultura española: (1898-1936). Volumen II. Letras, ciencia, arte, sociedad y culturas Historia de España. Tomo XXXIX-II*, Espasa Calpe, Madrid.
- CAPEL, ROSA M^a (2006): «El sagrado derecho a votar» en MORANT, ISABEL (2006): *Historia de las mujeres en España y América Latina. Tomo IV, Del siglo XX a los umbrales del XXI*, Cátedra, Madrid, pp. 77-101.
- CAPITÁN DÍAZ, ALFONSO (2000). «Intenciones pedagógicas del reformismo en España (1903-1919)», *Revista de Educación*, número extraordinario 2000, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, pp. 249-268.
- CAPITÁN DÍAZ, ALFONSO (2002). «Humanismo pedagógico en la España Contemporánea (1875-1951)», *Revista espanyola de pedagogia*, 60, Universidad Internacional de la Rioja, pp. 461-480.
- CARRÉ, ANTÒNIA I CONXA LLINÀS (1995), *La lluita de les dones per la seva ciutadania*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- CASES SOLA, ADRIANA (2010): «Del “ángel del hogar” al “ángel del ayuntamiento” Mujeres e imagen del poder en Alicante (1923-1931)», *Feminismo/s*, 16, Universitat d'Alacant, Alacant, pp. 139-158.
- DE LAS HERAS AGUILERA, SAMARA (2009): «Una aproximación a las teorías feministas», *Universitas. Revista de Filosofía, Derecho y Política*, 9, Universidad Carlos III, España, pp. 45-82.
- DE MIGUEL, ANA (1995): *Los feminismes a través de la historia. Capítulo II*. [Última consulta: 3 de juny del 2016] Disponible en: <http://www.mujaresenred.net/historia-feminismo2.html>
- DÍAZ FERNÁNDEZ, PALOMA (2005): «La dictadura de Primo de Rivera. Una oportunidad para la mujer», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, 17, UNED, Madrid.

- DÍAZ SÁNCHEZ, PILAR (2006): «Trabajo de mujer y los trabajos de las mujeres en la España Contemporánea», en MONLLEÓ, ROSA (ed.): *Castelló al Segle XX*, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 49-86.
- FEBRER ALBIOL, VIRTUDES (1995): *Mujer trabajadora y enseñanza en Castellón, 1.880-1.930*, Universidad Jaume I, Castellón.
- FLECHA GARCÍA, CONSUELO (1996): *Las primeras universitarias en España: 1872-1910*, Narcea, Madrid.
- FLECHA GARCÍA, CONSUELO (1998). «La incorporación de las mujeres a los institutos de segunda enseñanza en España». *Historia de la educación*, 17, pp. 159-178.
- FLECHA GARCÍA, CONSUELO (2000). «Profesoras y alumnas en los Institutos de Segunda Enseñanza», *Revista de Educación*, Número extraordinario 2000, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, pp. 269-294.
- FOLGUERA, PILAR I ALTRES (1997): *Historia de las Mujeres en España*, Síntesis, Madrid.
- FRANCO RUBIO, GLORIA A. (2004): «Los orígenes del sufragismo en España». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Hª Contemporánea*, 16, UNED, España, pp. 455-482.
- GAMBA, SUSANA (1987): *Feminismo de la igualdad vs Feminismo de la diferencia*. [Última consulta: 4 de juny del 2016]. Disponible en: <http://www.hamalweb.com.ar/gamba.html>
- GÓMEZ-FERRER MORANT, GUADALUPE (2011): *Historia de las mujeres en España: siglos XIX y XX*, Arcos libros S.L., Madrid.
- INSTITUTO DE REFORMAS SOCIAES (1907): *Reglamento de 13 de Noviembre de 1900 para la aplicación de la ley de 13 de Marzo de 1900 acerca del trabajo de mujeres y de niños*. [Última consulta: 21 de juny del 2016]. Disponible en: http://repositoriodocumental.empleo.gob.es/jspui/bitstream/123456789/431/1/1_069617_1.pdf
- LEJÁRRAGA, MARIA (1929): «No le sirven las virtudes de su madre», *La Revista Blanca*, 139, Barcelona. [Última consulta: 20 de juny del 2016] Disponible en: <http://goo.gl/QyOxis>
- LINZ, JUAN J. (2005): «Elecciones y política», en CARRERAS, ALBERT I XAVIER TAFUNELL (2005): *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX y XX. Volumen I*, Fundación BBVA, Bilbao.

- LLONA GONZÁLEZ, MIREN (1998): «El feminismo católico en los años veinte y sus antecedentes ideológicos », *Vasconia: Cuadernos de historia - geografía*, 25, Sociedad de Estudios Vascos, España, pp. 283-299.
- LUENGO LÓPEZ, JORDI (2008): «Veus de dones sobre fulls escrits: aportacions femenines a la premsa valenciana durant el primer terç del segle XX », *Millars: espai i història*, 31, pp. 95-106.
- LUENGO LÓPEZ, JORDI (2011): «El legado de Betty Friedan. La mística de la feminidad en el feminismo contemporáneo», *Genre & Histoire*, 8. [Última consulta: 13 de setembre del 2016] Disponible en: <http://genrehistoire.revues.org/1296>
- MÉIJOME TEJERO, ALMA (2013): «Anarcofeminismo e Identidad(es): una mirada histórica al anarcofeminismo en el estado español». *Revista internacional de pensamiento político*, 8, Universidad de Huelva, Huelva, pp. 81-94.
- MENÉNDEZ PIDAL, RAMÓN (1994): *La edad de plata de la cultura española: (1898-1936). Volumen II. Letras, ciencia, arte, sociedad y culturas Historia de España. Tomo XXXIX-II*, Espasa Calpe, Madrid.
- MERINO HERNÁNDEZ, ROSA M^a (2003): «Capítulo 8. Las mujeres en España durante la Segunda República y la Guerra Civil: derechos, política y violencia», en CUESTA BUSTILLO, JOSEFINA (dir.) (2003): *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX, Tomo I*, Cyan, Proyectos y Producciones Editoriales, España.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (1999): «La revolución liberal y el voto femenino: la religión como instrumento de poder», *Dossiers feministes*, 2, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 153-174.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (2003): «Educación y moral de clases. Los espacios de sociabilidad de la mujer en Castelló durante el periodo restauracionista», *Asparkia*, 14, Universitat Jaume I, Castellón, pp. 115-137.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (2004): «Señoritas y obreras bajo la tutela de la iglesia. Un estudio de la asociación de mujeres Obra Protección de Intereses Católicos de Castellón (1921-1927)», *Millars: espai i història*, 27, Universitat Jaume I, Castellón, pp. 123-163.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (2007): «Cultura urbana femenina. Espacios de ocio en Castellón a finales del siglo XIX», *Dossiers feministes*, 10, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 121-155.
- MONLLEÓ PERIS, ROSA (2016): *Las mujeres en la España contemporánea. Modelos de género, sociabilidad y ciudadanía*, Asignatura: Las mujeres en la España contemporánea.

Modelos de género, sociabilidad y ciudadanía, Màster Universitari en Investigació Aplicada en Estudis Feministes, de Gènere i Ciutadania, Institut Universitari d'Estudis Feministes i de Gènere Universitat Jaume I.

- MONTERDE GARCÍA, JUAN CARLOS (2010): «Algunos aspectos sobre el voto femenino en la II República Española: Debates Parlamentarios», *Anuario de la Facultad de Derecho*, 28, Universidad de Extremadura, Extremadura, pp. 261-277.
- NASH, MARY (1994a), «Experiencia y aprendizaje: la formación histórica de los feminismos en España», *Historia Social*, nº 20, UNED, Valencia, pp.151-172.
- NASH, MARY (1999a): «Un/Contested identities: Motherhood, Sex Reform and the Modernization of Gender Identity in Early Twentieth-Century Spain», en LORÉE ENDERS, VICTORIA Y PAMELA BETH RADCLIFF (ed.): *Constructing Spanish Womanhood: Female Identity in Modern Spain*, State University of New York Press, Nova York.
- NASH, MARY (1999b): *Rojas: Las mujeres republicanas en la guerra civil*, Taurus, Madrid.
- NASH, MARY (2000), «Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo: Género, identidades y nuevos sujetos históricos» en *El siglo XX: balance y perspectivas. V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Universidad de Valencia y Cañada Blanch, Valencia.
- NASH, MARY i SUSANA TAVERA (1994b): *Experiencias desiguales: Conflictos sociales y respuestas colectivas. (Siglo XIX)*, Síntesis, Madrid.
- NASH, MARY Y CRISTINA BORDERÍAS (1995): «La presència de la dona» en Riquer i Permanyer, Borja de, i Jordi Casassas i Ymbert (1995): *Història política, societat i cultura dels Països catalans. Volum 8. L'època dels nous moviments socials. 1900-1930*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- NÚÑEZ, CLARA EUGENIA (2005): «Educación», en CARRERAS, ALBERT I XAVIER TAFUNELL (2005): *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX y XX. Volumen I*, Fundación BBVA, Bilbao.
- ORTIZ ALBEAR, NATIVIDAD (2003): «Capítulo 5. Las mujeres durante la Restauración», en CUESTA BUSTILLO, JOSEFINA (dir.) (2003): *Historia de las Mujeres en España. Siglo XX, Tomo I*, Cyan, Proyectos y Producciones Editoriales, España.
- PARDO BAZÁN, EMILIA (1892): «La educación del hombre y de la mujer. Su relación y diferencias» en LABRA, RAFAEL MARÍA (1984): *Congreso Pedagógico Hispano-Portugués-Americano de 1892*, Viuda de Hernando, Madrid.

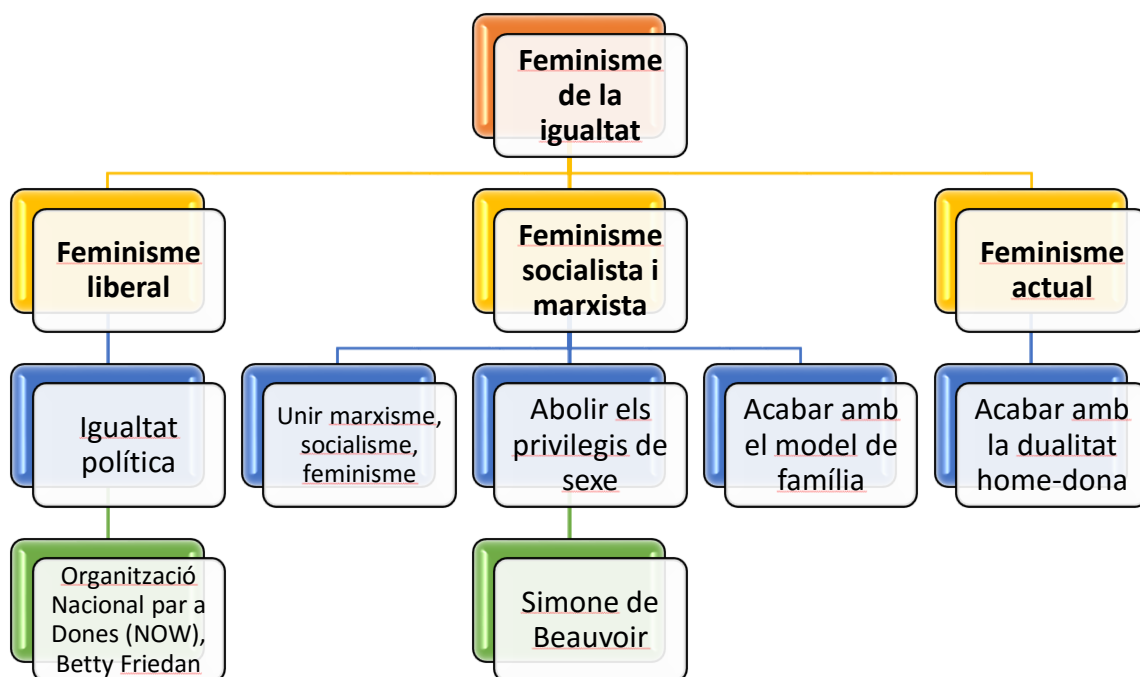
- PATEMAN, CAROL (1988): *El contrato sexual*. Anthropos. UAM, México.
- PRESIDENCIA DEL DIRECTORI MILITAR (1925): *Estatuto provincial y reglamentos. Real Decreto de 20 de Marzo de 1925*, Editorial Góngora, Madrid. [Última consulta: 28 de juny del 2016] Disponible en: <http://fama2.us.es/fde/ocr/2012/estatutoProvincial1925.pdf>
- PRESIDENCIA DEL DIRECTORIO MILITAR (1924a): «Estatuto Municipal», *Gaceta de Madrid*, 69, Madrid, pp. 1218-1302. [Última consulta: 28 de juny del 2016] Disponible en: www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1924/069/A01218-01302.pdf
- PRESIDENCIA DEL DIRECTORIO MILITAR (1924b): «Real decreto», *Gaceta de Madrid*, 103, Madrid, pp. 250-253. [Última consulta: 6 de juny del 2016] Disponible en: <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE//1924/103/A00250-00253.pdf>
- PRIMO DE RIVERA, MIGUEL (1929): *Anteproyecto Constitucional de la Monarquía Española de 1929*, Madrid. [Última consulta: 10 de juny del 2016] Disponible en: http://www.congreso.es/docu/PHist/docs/06asam/DSapendice1_1929.pdf
- PUELLES BENÍTEZ, MANUEL DE (2000). «Política y educación: Cien años de historia», *Revista de Educación*, Número extraordinario 2000, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, pp. 7-36.
- PUELLES BENÍTEZ, MANUEL DE (2008): «Las grandes leyes educativas de los últimos doscientos años», *CEE Participación Educativa*, 7, pp. 7-15.
- PUELLES BENÍTEZ, MANUEL DE (2011). «La educación en el constitucionalismo español». *Cuestiones pedagógicas*, 21, pp. 15-35.
- RAMOS, Mª DOLORES (2005): «La república de las librepensadoras (1890-1914): laicismo, emancipismo, anticlericalismo», *Ayer*, 60, pp. 45-74.
- REVERTER BAÑÓN, SONIA (2003). «El poder del cos». *Àmbits de política i societat (1578-9918)*, 28, pp. 10-13.
- REVERTER BAÑÓN, SONIA (2011): «La dialéctica feminista de la ciudadanía», *Athenea Digital*, Vol.11, nº 3, pp. 121-136. [Última consulta: 3 de juny del 2016] Disponible en: <http://atheneadigital.net/article/view/758>
- RODRÍGUEZ LÓPEZ, CAROLINA (2013): «Del pupitre a la tarima: mujeres, ciencia y universidad» en CAPEL, ROSA MARIA: *Presencia y visibilidad de las mujeres: recuperando historia*, Abada, Editores.
- RODRÍGUEZ PALOP, MARÍA EUGENIA (2009): «La lucha por los derechos de las mujeres en el siglo XIX. Escenarios, teorías, movimientos y acciones relevantes en el ámbito

angloamericano», en ANSUÁTEGUI ROIG, FRANCISCO JAVIER (ed.) *Historia de los derechos fundamentales. Tomo III. Siglo XIX*, Madrid, Dykinson.

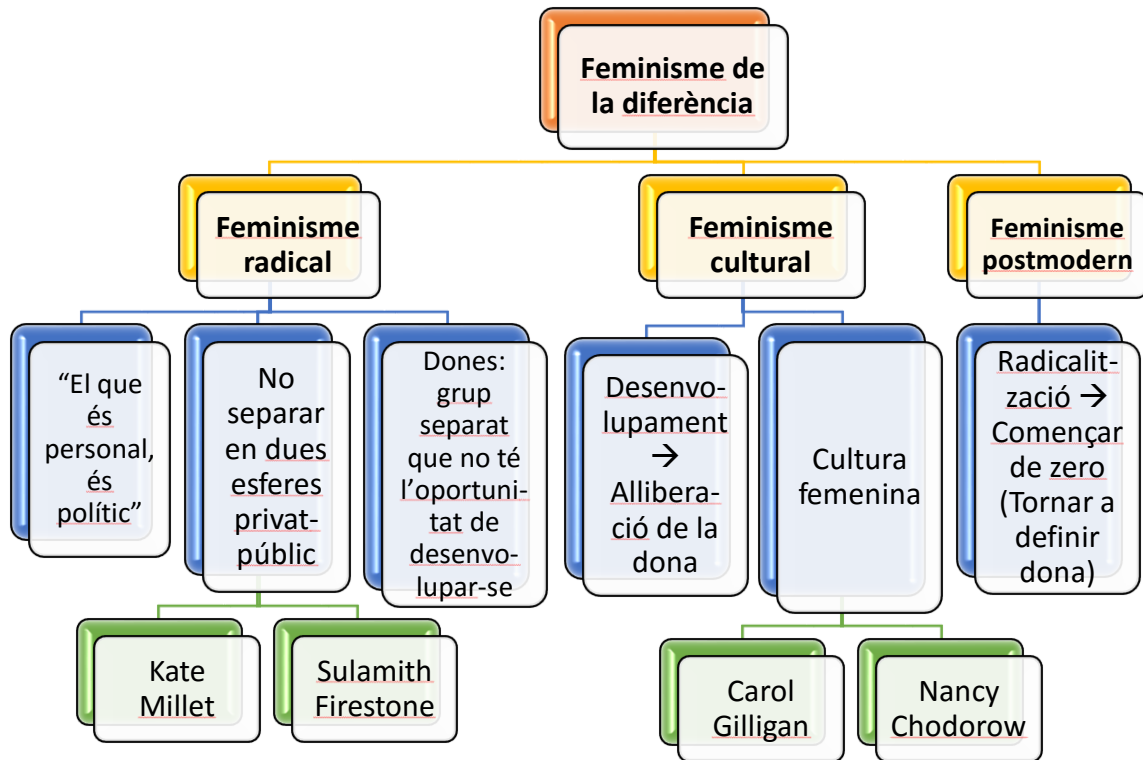
- RUBIO CASTRO, ANA (1990): «El feminismo de la diferencia: los argumentos de una igualdad compleja», *Revista de Estudios Políticos*, 70, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 185-207.
- SEVILLANO MIRALLES, ANTONIO I ANYES SEGURA FERNÁNDEZ (2009): *Carmen de Burgos “Colombine” (Almería, 1867-Madrid, 1932)*, Instituto de Estudios Almerienses, España.
- TACORONTE DOMÍNGUEZ, MARÍA JOSÉ (2014): «Una aproximación a la construcción de la mujer en España», *Cuadernos del Ateneo*, 32, Universidad de la Laguna, Tenerife, pp. 110-123.
- UGALDE, MERCEDES (1993): *Mujeres y nacionalismo. Génesis y desarrollo de Emakume Abertzale Batza. 1906-1936*, Servicio editorial UPB, Bilbao.
- URKIZA, ANA (2013): «Las mujeres en la inteligencia», *Hermes: pentsamendu eta historia aldizkaria* (revista de pensamiento e historia), 44, Fundación Sabino Arana, Bilbao, pp. 4-19.
- VALCÁRCEL, AMELIA (2001): «La memoria colectiva y los retos del feminismo», *Serie Mujer y Desarrollo*, 31, CEPAL, Santiago de Chile.
- VALLS TOMÁS, MARIA AMPARO I MARIA LIDÓN GÓMEZ MONTAÑES (2006): «Ensenyament i debat educatiu a Castelló en el canvi de segle», en MONLLEÓ, ROSA (ed.): *Castelló al Segle XX*, Universitat Jaume I, Castelló, pp. 49-86.
- VILLA GARCÍA, ROBERTO (2014): «Obreros, no votéis» La CNT y el Frente Popular en las elecciones de 1936», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 13, Universitat d’Alacant, Alacant , pp. 173-196.
- VIÑARÁS Y DOMINGO, ANTONIO JOSÉ (2011): *De la dictadura a la República: 1931 según “Diario Ibiza”*, Universitat de les Illes Balears, Palma.

ANNEXOS

Annex 1 MAPES CONCEPTUALS: FEMINISME DE LA IGUALTAT I FEMINISME DE LA DIFERÈNCIA

Mapa conceptual 1 El feminisme de la igualtat (Mapa realitzat per a l'assignatura Filofofies del Gènere, curs 2014-2015).

Mapa conceptual 2 El feminisme de la diferència (Mapa realitzat per a l'assignatura Filofofies del Gènere, curs 2014-2015).

ministración civil de primera clase, vacante por jubilación de D. Tomás Aguilar y Burguete.—Página 265.

Instrucción pública y Bellas Artes.

Real orden nombrando el Jurado de admisión y colocación de obras de la Exposición Nacional de Bellas Artes del año actual.—Página 265.

Fomento.

Reales órdenes concediendo los créditos que se consignan en las relaciones que se insertan para obras de los caminos vecinales que en las mismas se indican.—Páginas 265 a 267.

Otra disponiendo que el día 27 del mes actual se verifique la elección de los Vocales electivos de los Consejos provinciales de Fomento.—Página 267.

Trabajo, Comercio e Industria.

Real orden desestimando la reclamación formulada por D. Agustín Ramos Tejero, D. Eduardo Prieto y D. Ramón Sanjurjo, Porteros quintos de este Ministerio, solicitando ser colocados en la categoría de Porteros cuartos entre los señores que se indican.—Páginas 267 y 268.

Otra ídem la reclamación presentada por D. Urbano Blanco Simón y otros, subalternos de este Departamento, contra la clasificación general del personal subalterno hecha por este Ministerio.—Página 268.

Otra ídem la reclamación formulada por el Portero tercero de este Ministerio, D. Regino Martínez Arnaiz, solicitando ser antepuesto a los Porteros segundos que se mencionan.—Página 268.

Administración central.

DEPARTAMENTOS MINISTERIALES

GRACIA Y JUSTICIA.—Subsecretaría.—Rectificación al anuncio convocando oposiciones a Secretarías judiciales.—Página 268.

HACIENDA.—Subsecretaría.—Catastro de rústica.—Personal.—Anunciando que en el Servicio del Catastro de la riqueza rústica existen las vacantes de Ingenieros agrónomos que se indican.—Página 269.

GOBERNACIÓN.—Dirección general de Administración.—Modificando la clasificación de la Contaduría de fondos del Ayuntamiento de Badajoz.—Página 269.

Dirección general de Sanidad.—Anunciando haber sido solicitada la permuta de sus respectivos destinos por D. Mariano Bellogin García, Director Médico de la Estación sanitaria del puerto de La Coruña, y D. José Souto Beavis, que lo es electo de la del puerto de Palma de Mallorca; y concediendo el plazo de diez días para la presentación de reclamaciones.—Página 269.

Dirección general de Seguridad.—Anunciando haber sido amortizada una plaza de Teniente del Cuerpo de Seguridad, vacante por ascenso del que la desempeñaba.—Página 269.

INSTRUCCIÓN PÚBLICA.—Dirección general de Primera enseñanza.—Concediendo audiencia a los representantes e interesados en los beneficios de la Fundación denominada "Obra Pía de D. Manuel Martín Sáez", instituida en San Vicente del Palacio (Valladolid).—Página 269.

FOMENTO.—Dirección general de Obras

públicas.—Carreteras.—Construcción.—Aprobando la distribución del crédito concedido para terminar las obras nuevas de carreteras que se construyen por administración, en curso de ejecución, que figuran en la relación que se inserta.—Página 270.

Adjudicaciones definitivas de subastas de obras de construcción de carreteras.—Página 270.

Aguas.—Autorizando a doña Concepción Alibes para abastecer 20 litros de agua, por segundo, de las subálveas de la riera de Santa Coloma de Farnés.—Página 270.

Ídem a D. David Novoa Alvarez la concesión para derivar 800 litros de agua, por segundo, del río Arenteiro.—Página 271.

TRABAJO COMERCIO E INDUSTRIA.—Comisaría general de Seguros.—Anunciando que la entidad de seguros "Nueva España" ha trasladado su domicilio en Barcelona desde la calle de Laforga, 11 (torre), a la Ronda de la Universidad, número 33, principal 1.º.—Página 272.

Recordando a las entidades aseguradoras que el día 30 del mes actual termina el plazo para la remisión a esta Comisaría del certificado de primas recaudadas en el ejercicio de 1923.—Página 272.

Nombramiento de Interventor de esta Comisaría y de Liquidador de oficio de la Sociedad de seguros portuguesa denominada "O Futuro".—Página 272.

ANEXO 1.º.—BOLSA.—SUBASTAS.—ADMINISTRACIÓN PROVINCIAL.—ADMINISTRACIÓN MUNICIPAL.—ANUNCIOS OFICIALES.

ANEXO 2.º.—EDICTOS.—CUADROS ESTADÍSTICOS.

PARTE OFICIAL

S. M. el Rey Don Alfonso XIII (q. D. g.), S. M. la Reina Doña Victoria Eugenia, S. A. R. el Príncipe de Asturias e Infantes y demás personas de la Augusta Real Familia, continúan sin novedad en su importante salud.

PRESIDENCIA DEL DIRECTORIO MILITAR

EXPOSICION

SEÑOR: Es el Censo electoral uno de los elementos más esenciales para el funcionamiento político de un país. Sin embargo, en el nuestro, por desidia de los electores unas veces y otras por corruptelas dimasadas de un vicioso régimen, el Censo había sufrido a menudo lamenta-

bles mixtificaciones que le privaron de todo valor como documento público llamado a consignar auténticamente el nombre y circunstancias de los ciudadanos con derecho de sufragio.

Ansía el Gobierno poder devolver a España la mecánica que le corresponde como Estado constitucional, y ello exige, como trámite previo, una depuración exquisita del Censo, ya que el actual resulta anticuado, adolece de impurezas numerosas y no comprende, además, ni a las mujeres ni a los varones a quienes el Estatuto municipal ha extendido el derecho de votar.

Todas estas razones hacen necesaria, no una simple rectificación, sino la confección de un verdadero Censo nuevo, siquiera con ello se anticipe tres años la operación que, por precepto legal, habría de llevarse a cabo en 1927.

El Gobierno aprovecha la ocasión

para aclarar en sentido expansivo y liberal la concesión del voto a la mujer, recientemente hecha en el Estatuto municipal, y para organizar, siquiera sea con carácter meramente provisional y por vía de ensayo, las Juntas municipales y provinciales del Censo, cuya renovación quedó sin efecto por Real orden de 26 de Diciembre último y que desempeñan una función tan delicada en cuanto concierne a la vida política del país.

Fundado en lo expuesto, el Presidente que suscribe tiene el honor de someter a la aprobación de V. M. el adjunto proyecto de Decreto.

Madrid, 10 de Abril de 1924.

SEÑOR:

A. L. R. P. de V. M., MIGUEL PRIMO DE RIVERA Y ORBANIZ.

REAL DECRETO

A propuesta del Jefe del Gobierno, Presidente del Directorio Militar, y de acuerdo con ésta.

Vengo en decretar lo siguiente:

Artículo 1.º La Dirección general de Estadística verificará en todos los Municipios de España la inscripción nominal, referida al día 16 de Mayo, de los varones presentes o temporalmente ausentes que antes del día 31 de Diciembre de 1924 hayan cumplido veintitrés años de edad, y de las mujeres solteras o viudas, en análogas circunstancias, así como de las casadas que reúnan los requisitos que establece el apartado B).

El Censo electoral se integrará:

A) Con los varones de la edad indicada que sean vecinos conforme al artículo 36 del Estatuto municipal.

B) Con las mujeres mayores de veintitrés años que sean vecinas y no estén sujetas a patria potestad, autoridad marital ni tutela, cualquiera que sean las personas con quienes, en su caso, vivan.

Se exceptuarán únicamente las dueñas y pupilas de casas de mal vivir.

Será inelible la mujer casada:

1) Cuando viva separada de su marido a virtud de sentencia firme de divorcio, que declare culpable al esposo.

2) Cuando judicialmente se haya declarado la ausencia del marido con arreglo a los artículos 184 y 185 del Código civil.

3) Cuando el marido sufra pena de interdicción civil, impuesta por sentencia firme.

4) Cuando ejerza la tutela del marido loco o sordomudo.

No se inscribirán las clases e individuos de tropa que sirvan en los Ejércitos de mar o tierra, ni los que se encuentren en condiciones semejantes dentro de otros Cuerpos o institutos armados dependientes del Estado, la Provincia o el Municipio, siempre que estén sujetos a disciplina militar. Tampoco se inscribirán los individuos que estén comprendidos en el artículo 3.º de la Ley de 8 de Agosto de 1907.

Artículo 2.º La inscripción se efectuará por medio de boletines individuales, distribuidos a domicilio y recogidos por agentes designados al efecto. La distribución y recogida deberá terminar el día 25 de Junio.

Artículo 3.º Para todos los efectos prevenidos en esta disposición, las Juntas provinciales y municipales del Censo se reorganizarán en la siguiente forma: Las provinciales serán presididas por el de la Audiencia, y se instituirán con el Gobernador mili-

tar o un Delegado del mismo que tenga categoría de jefe; el Rector de la Universidad, y si no la hubiese, el Director del Instituto general y técnico; el Decano del Colegio Notarial, o el Notario más antiguo de la localidad a falta de Colegio, y el Jefe provincial de Estadística, que actuará como Secretario. Serán sustitutos de estos Vocales quienes legalmente deban reemplazarles en sus respectivos cargos.

Las Juntas municipales del Censo se constituirán:

A) En las poblaciones que sean capital de provincia o cabeza de partido, con el Juez de primera instancia e instrucción, y si hubiere varios, el Decano; el Notario más antiguo con residencia en el término, y si perteneciere a la Junta provincial, el que le siga; el Delegado gubernativo, y si no lo hubiera, la Autoridad militar de la plaza que designe el Gobernador militar; un Concejal, designado por el Ayuntamiento pleno, y el Secretario del Juzgado de primera instancia. Presidirá la Junta el Juez, y actuará como Secretario de la misma el del Juzgado.

B) En los restantes Municipios, con el Juez municipal, el Maestro nacional, y si hubiere varios, el de mayor categoría y, en su caso, el de mayor antigüedad en el escalafón; el Cura párroco, y si hubiere más de uno, el que por mayoría designen los del término; un Concejal nombrado por el Ayuntamiento pleno; un Jefe, Oficial, Suboficial, Brigada o Sargento del Ejército o de la Armada, retirado, o en su defecto, un funcionario jubilado de la Administración civil del Estado o de la Provincia, profiriéndose en cada clase el de mayor categoría, en cada categoría el de mayor antigüedad, y si ésta fuere igual para varios, el de mayor edad. Las Maestras nacionales podrán pertenecer a estas Juntas siempre que tengan condición de electoras. Presidirá estas Juntas el Juez municipal, y será Secretario de ellas el Maestro. Si no hubiese Maestro en la localidad actuará de Secretario, pero sin voz ni voto, el del Juzgado municipal.

Serán sustitutos: En las Juntas municipales del apartado A): del Juez de primera instancia, si sólo hubiese uno, el municipal; del Notario, si no hubiese otro, el Registrador de la Propiedad; de la Autoridad militar designada la que le siga en categoría, y del Secretario del Juzgado de primera instancia, cuando fuere único, el del Juzgado municipal.

En las Juntas municipales del apartado B): del Juez municipal, el ex

Juez más reciente que no haya sido destituido de su cargo por resolución gubernativa o disciplinaria; del Maestro nacional, el que le siga en categoría, y en su caso, en antigüedad, del Cura párroco, el que designen los de la localidad como suplente, y si no hubiere más que uno, el Coadjutor del retirado o jubilado, el que le siga en categoría y antigüedad, y del Secretario, su suplente.

Si en algún Municipio no existiere Maestro nacional, formará parte de la Junta uno de los mayores contribuyentes por inmuebles, cultivo y ganadería que tenga voto de compromisario para las elecciones de Senadores, y si tampoco hubiere retirado o jubilado, entrará en aquélla uno de los mayores contribuyentes por industria, utilidades o minas, que tenga también voto para compromisario en las elecciones de Senadores. La designación de estos Vocales se hará por la Junta provincial del Censo, mediante sorteo público debidamente anunciado.

Será Vicepresidente de la Junta, En las Provinciales, el Rector de la Universidad o Director del Instituto general y técnico; en las Municipales de la categoría A), el Notario; en las restantes, el Vocal que tenga más edad.

Las Juntas serán siempre presididas por su Presidente o su Vicepresidente, sin perjuicio de que al primero le sustituya como Vocal, cuando no actúe, su respectivo suplente.

Ninguna Junta podrá celebrar válidamente sesión sin la concurrencia de tres de sus individuos, y las actas han de ser firmadas por el Presidente, Secretario y Vocales presentes. El Secretario tendrá voz y voto en todas las Juntas del Censo.

En los términos cuya población se halle diseminada en varias parroquias o anejos rurales, las Juntas municipales del Censo de población podrán constituir delegaciones en cada una de sus parroquias o anejos, tan sólo al efecto de facilitar los trabajos de confección del Censo.

La Junta provincial del Censo electoral de Baleares y la de Canarias se instalarán en las secciones que establecen la Ley de 8 de Agosto de 1907 y la de 11 de Julio de 1912.

En sustitución de los Jueces de primera instancia, llamados a presidir las secciones indicadas, actuarán los respectivos Jueces municipales como Presidentes de las Juntas municipales correspondientes.

En todo lo no previsto en este artículo serán de aplicación, con carácter supletorio, los preceptos de la

ley de 8 de Agosto de 1907 y demás disposiciones complementarias referentes a las Juntas provinciales y municipales del Censo electoral.

Artículo 4.º Las Juntas municipales del Censo de población examinarán y depurarán los datos que contengan los boletines, ajustándose a las instrucciones que dicte la Dirección general de Estadística, y agruparán dichos documentos por secciones electorales, y dentro de cada una por orden alfabético de primeros apellidos, entregándolos en las oficinas provinciales de Estadística antes del día 30 de Junio.

Las oficinas provinciales de Estadística examinarán los boletines para formular los pliegos de reparos y rectificaciones que procedan, y pondrán a la Dirección general del ramo las visitas de comprobación sobre el terreno que estimen necesarias para evitar inclusiones u omisiones indebidas.

Artículo 5.º Los Jefes provinciales de Estadística pedirán, con referencia al día señalado para la inscripción, las siguientes relaciones certificadas de los varones y hembras de más de veintitrés años de edad:

A) A los Presidentes de las Audiencias provinciales: De los apellidos y circunstancias especiales de las personas que por sentencia firme hayan sido condenadas a las penas de inhabilitación perpetua para derechos políticos o cargos públicos, aunque hubiesen sido indultadas, a no haber obtenido antes rehabilitación personal por medio de una ley; de las que por sentencia firme hayan sido condenadas a pena aflictiva; de las que habiendo sido condenadas a otras penas por sentencia firme no acreditaren haberlas cumplido; de los censurados o quebrados no rehabilitados conforme a la ley y que no acrediten documentalmente haber cumplido todas sus obligaciones.

B) A los Delegados de Hacienda: De los deudores a fondos públicos como responsables directos o subsidiarios.

C) A los Alcaldes: De las personas que se hallen acogidas en establecimientos benéficos o estén, a su instancia, autorizadas administrativamente para implorar la caridad pública.

Artículo 6.º Los Jefes provinciales de Estadística, después de contestados los reparos y hechas las correspondientes rectificaciones en los boletines individuales, separarán de los de cada sección los que se refieran a las personas incluidas en las relacio-

nes certificadas que se han mencionado en los apartados A), B) y C) del artículo anterior, y a las que habiendo sido inscritas no reúnan condiciones de electores.

Artículo 7.º Verificadas las exclusiones que procedan, se agruparán los boletines electorales por secciones, clasificándose en las oficinas provinciales de Estadística por riguroso orden alfabético de primeros apellidos, para constituir las matrices originales del Censo. Con estas matrices se formarán las listas de electores por secciones, distritos y circunscripciones en cada Municipio.

Artículo 8.º Las listas electorales contendrán los datos siguientes:

A) El número de orden de cada elector dentro de la sección en que figure inscrito.

B) Los dos apellidos y nombre.

C) Edad por años cumplidos.

D) Profesión, oficio u ocupación.

E) Domicilio, expresado con el nombre de la calle y número de la casa.

F) Si sabe leer y escribir.

A continuación de la lista de electores varones de cada sección figurará un apéndice conteniendo los mismos datos anteriores para las mujeres que tengan derecho electoral.

En la lista de los electores de cada sección se consignará la provincia, el Municipio, el número de orden y el nombre, si lo tiene, de la circunscripción y distritos municipales; y el número de la sección y su nombre, si lo tiene. Cuando la circunscripción municipal tenga una sola sección será designada con la palabra "única".

Las Juntas municipales del Censo electoral harán antes del 10 de Mayo la división en circunscripciones que proceda, conforme al artículo 52 del Estatuto municipal. Cada circunscripción deberá tener un número aproximadamente igual de electores, quedando prohibido interpolar calles o plazas que establezcan solución de continuidad entre las que forman cada una de estas divisiones territoriales. Siempre que sea posible, los actuales distritos deberán pasar íntegros a las nuevas circunscripciones.

Artículo 9.º Ultimadas las listas en la forma expuesta, los Jefes provinciales de Estadística las remitirán el día 15 de Septiembre a las Juntas municipales del Censo electoral, que deberán fijarlas en los sitios de costumbre de sol a sol, para que puedan ser examinadas por el público desde el día 17 de Septiembre al 1.º de Octubre, ambos inclusive. Además, las Juntas municipales darán conoci-

miento al vecindario de dicha exposición por pregón o por otros medios que estén en uso en la localidad, haciendo saber que durante dicho período de tiempo se admitirán en la forma que se expresa a continuación las reclamaciones que contra las listas se presenten, lo mismo para inclusiones o exclusiones que para modificaciones en apellidos o nombres. Las listas sobre las cuales no se formule reclamación alguna serán devueltas antes del día 3 de Octubre a los Jefes provinciales de Estadística, haciéndose constar la expresada circunstancia negativa.

Artículo 10.º El día 5 de Octubre las Juntas municipales del Censo electoral se constituirán a las diez de la mañana en sesión pública para examinar las reclamaciones y admitir los documentos justificativos de las mismas, y no otras pruebas, acordando los informes que hayan de emitir y consignando sucintamente su fundamento. Esta sesión tendrá carácter permanente, debiendo terminar lo más tarde el día 7. El día 8 de Octubre se remitirán a las Juntas provinciales del Censo, informadas, todas las reclamaciones con las listas correspondientes, de cuyos documentos acusarán aquéllas el oportuno e inmediato recibo.

Artículo 11.º El día 19 de Octubre, a las diez de la mañana, las Juntas provinciales del Censo electoral se constituirán en sesión pública. El Secretario dará cuenta de las reclamaciones presentadas y la Junta examinarán los justificantes que acompañen a las mismas, no pudiendo hablar sobre dichas reclamaciones más que un Vocal en pro y otro en contra, sucinta y brevemente. La Junta decidirá lo procedente sobre las reclamaciones, ora desestimándolas, ora decretando la inclusión, exclusión o rectificación solicitada.

Esta sesión tendrá también carácter permanente, debiendo concluir el día 21, y los acuerdos que en ella se adopten se publicarán dentro de los seis días siguientes en el *Boletín Oficial*, siendo recurribles ante la respectiva Audiencia territorial en plazo de otros seis días naturales, a partir de la publicación.

Para la reclamación contra los acuerdos de las Juntas provinciales de Baleares y Canarias el plazo será de nueve días. Las alzadas contra acuerdos de la Junta provincial se presentarán en la Secretaría de la misma, que expedirá el correspondiente recibo.

Artículo 12.º Los Presidentes de las Juntas provinciales, una vez termina-

do el plazo de apelación, remitirán al de la Audiencia territorial los expedientes cuyas resoluciones se impugnan, los cuales serán pasados inmediatamente a la Sala de lo Civil, que señalará día para la vista, dentro de los seis días siguientes, anunciándolo así en la tabla de edictos y en el *Boletín Oficial*.

El expediente quedará de manifiesto a las partes en la Secretaría de la Sala. La vista se celebrará precisamente el día señalado, pudiendo asistir el Fiscal y el apelante o Abogado que designen. En el mismo día o en el siguiente se dictará resolución irrevocable, que se hará pública en la tabla de edictos y en el *Boletín Oficial*, bajo la responsabilidad del Secretario, y se comunicará al interesado, en pliego certificado, con devolución del expediente, al Presidente de la Junta provincial. Cuando el Tribunal considere temeraria la apelación, podrá condenar en costas al apelante. En otro caso, serán de oficio.

Todas las cuestiones de procedimiento que se susciten y no se hallen previstas en este artículo se decidirán dentro de los plazos marcados, con audiencia verbal de los interesados y del Fiscal.

Artículo 13. Los Jefes provinciales de Estadística, a medida que vayan recibiendo de las Juntas municipales del Censo electoral las listas que no fueran objeto de reclamación, y que por las Provinciales o las Audiencias en su caso, se vayan resolviendo las reclamaciones formuladas, procederán a formar las listas definitivas de electores acomodándose a lo dispuesto en el artículo 23 de la ley de 8 de Agosto de 1907, y procurando que el número de aquéllos, que no habrá de exceder de 500 en cada sección, sea aproximadamente igual en todas. En este cómputo no se incluirán las hembras.

A medida que estén terminadas las listas definitivas, el Jefe de Estadística, con el visto bueno del Presidente de la Junta provincial del Censo electoral, las remitirá al Gobernador civil para su inserción en el *Boletín Oficial*.

Las últimas listas definitivas que hayan sido objeto de resoluciones de las Audiencias serán entregadas para su impresión, por los Jefes de Estadística, antes del 31 de Diciembre.

Artículo 14. La publicación de las listas de electores de cada Municipio se verificará inmediatamente, debiendo concluir en todas las provincias, bajo la responsabilidad del Presidente y Secretario de las Diputaciones provinciales, el 31 de Enero de 1925. En igual fecha estará también publicada el tomo o tomos del Censo electoral de cada provincia.

Las Juntas provinciales del Censo electoral remitirán a las municipales, en pliego sellado y certificado, un ejemplar de su Censo electoral respectivo, que, custodiado por los Secretarios, constituirá el Registro oficial de los electores del Municipio. También remitirán cuatro ejemplares de las listas de cada sección para las mesas electorales, cumpliéndose además lo dispuesto en el artículo 87 de la ley Electoral.

Asimismo remitirán un ejemplar de las listas electorales de la provincia al Presidente de la Audiencia y a los Jueces de primera instancia.

Ejemplares del tomo o tomos del Censo electoral de cada provincia serán remitidos a la Junta Central del Censo, a los Cuerpos Colegisladores, al Ministerio de la Gobernación y al Director general de Estadística.

Artículo 15. La corrección de pruebas de imprenta de las listas electorales se hará por las oficinas provinciales de Estadística, bajo la responsabilidad de los Jefes de las mismas, y también la comprobación de las definitivas impresas con las originales, para la formación, en su caso, de los apéndices, en los cuales se consignarán únicamente aquellos errores materiales de imprenta que acuerden rectificar las Juntas provinciales del Censo electoral, como consecuencia de la comprobación mencionada.

Artículo 16. Las listas electorales serán definitivas desde el momento en que las Juntas provinciales acuerden su publicación, e inalterables hasta la próxima rectificación.

Artículo 17. La Dirección general de Estadística podrá nombrar las Comisiones y realizar las inspecciones del servicio que crea convenientes para intervenir y comprobar con eficacia las operaciones de la formación del Censo electoral.

Artículo 18. Los Ayuntamientos y las Diputaciones provinciales abonarán, respectivamente, los gastos que indica el artículo 5.º de la Real orden de 16 de Septiembre de 1907. Los demás gastos relacionados con la formación del Censo electoral serán de cuenta del Estado, y para subvenir a ellos se concede un suplemento de crédito de 450.000 pesetas imputable a la sección 2.ª de los Departamentos ministeriales, capítulo 2.º, artículo 4.º, concepto 1.º.

Artículo 19. Los Delegados gubernativos vigilarán el estricto cumplimiento del presente Real decreto, cuidando muy especialmente:

A) De que no se niegue o retrase indebidamente la expedición de aquellos certificados que son solicitados para acreditar el derecho de sufragio.

B) De que la Junta municipal del Censo electoral no proceda con parcialidad al informar las peticiones de inclusiones o exclusiones que formulen los electores.

C) De que sea efectiva la exposición de las listas electorales al público durante las horas y plazos que establece este Real decreto.

D) De que se constituyan las Juntas municipales del Censo electoral dentro de los diez días siguientes a la publicación de este Decreto.

Los Gobernadores civiles podrán castigar con multa hasta de 2.500 pesetas las contravenciones a este Decreto, especialmente las que consistan en petición indebida de inclusión o exclusión en el Censo, o en inclusión simultánea en varias secciones, sin perjuicio de pasar en cada caso el oportuno tanto de culpa a los Tribunales de Justicia.

Las infracciones y delitos, en cuanto se refieren a la formación del Censo electoral, serán corregidos y penados conforme a las normas que establece el título VIII de la ley Electoral de 8 de Agosto de 1907.

Artículo 20. Las Juntas provinciales y municipales del Censo electoral se constituirán dentro de los diez días siguientes a la publicación de este Decreto. Las reclamaciones que se formulen contra la constitución de unas y otras serán resueltas conforme a lo prevenido en la ley de 8 de Agosto de 1907.

Dado en Palacio a diez de Abril de mil novecientos veinticuatro.

ALFONSO

El Presidente del Directorio Militar,
MIGUEL PRIMO DE RIVERA Y ORBANEJA

REALES DECRETOS

En el expediente y autos de competencia entre el Gobernador de Navarra y el Juez de primera instancia de Pamplona, de los cuales resulta:

Que D. Pedro María Hualde de Lizama, representado legalmente, dedujo con fecha 24 de Febrero del año último y ante el referido Juzgado, demanda de interdicto de retener o recobrar la posesión de un terreno, contra la Sociedad Eléctrica Bastandarra, domiciliada en Irurita, Valle de Baztán, fundándose en los hechos siguientes: Que el actor posee, en concepto de dueño, por más de año y día, fuera de Pamplona y en la falda del monte llamado Amáiz, varios bienes que forman coto redondo, y entre ellos un campo abier-

Annex 3 LA VOZ DE LA MUJER, N° 287, 8 DE MAIG DEL 1929

LA VOZ DE LA MUJER

N.º 287

Directora-fundadora: CELSIA REGIS

ADMINISTRACION: Plaza de Oriente, 2.—PARTADO.—413.—TEL.—54.—83.—Mód. 17
RE JACCON Y TALLERES: «Granja Prensaria».—Aperledo.—2.—TEL.—12-3.—Exhibe en Faja

Las Columnas de este periódico se leen siempre abiertas a toda mujer para la defensa de sus sagrados derechos

NUMERO SUELTO DIEZ CÉNTIMOS
Miércoles 8 de mayo de 1929.

Homenaje Pro Isabel la Católica

El entusiasmo que la iniciativa de la señora Sainz de Vicuña, sobre Isabel la Católica, ha despertado en todas las clases sociales se manifiesta por las constantes adhesiones que llegan a nuestro poder.

Hiv publicamos las de la Unión General de Damas H. P. n.º Americanas, que han dirigido a la Presidenta el siguiente escrito:

«Señora doña Mercedes Sainz de Vicuña de Guzmán, Garmenita.

«Concedora la Junta de Damas de la Unión General Hispano-Americana (cuya presidencia honoraria ostenta S. M. la Reina doña Victoria Eugenia), por los artículos publicados en el prestigioso diario A B C de la feliz iniciativa de usted para la realización de los magnos proyectos que afectan íntimamente a la grandeza de nuestra Patria, se apresura, llena de entusiasmo, a unirse a ellas, para que pronto pueda ser un hecho justo la idea concebida con tanta elevación y grandeza de miras, idea sublime a la que no puede dársele se simularan Españoles y Americanos, todos los que hablamos la lengua de Cervantes, dirigiéndose piadoso y discretamente al Santo Padre para que sin dilación se instruya el proceso de beatificación de la Reina Isabel de Castilla, la más grande de las Reinas, la madrina de América, la que a fin mundo dió otro mundo, de trochando sacrificios y virtud por amor a sus súbditos y a su patria.

«Abalca la idea el proyecto de restauración del Castillo de la Mota de Medina del Campo, donde la Reina Santa vivió y murió, convirtiéndolo en Museo de nuestras glorias, que sería admiración de propios y extraños, al mismo tiempo que en su recinto podría erigirse el primer altar a la Reina Santa.

«Siva señora de estímulo, a vuestra noble iniciativa, la fe y entusiasmo con que a usted se une la Junta de Damas de la Unión General Hispano-Americana, que deseara de contribuir con su modesto óbolo, para el logro de este último, envía de los fondos de su caja

social la suma que QUINIEN-TAS PESETAS haciendo fervientes votos para que con benignos afares el más grandioso y merecido éxito.

La Presidenta: La Baronesa de Vivés.

La Vicepresidenta: M.ª del Carmen Buitera de Cañis.

La Tercera: La Marquesa de Castell Torrente.

«Siguen las siguientes firmas: Elena de Campos de Buitera. M.ª Teresa del Pino de Millans del Borc.

La Marquesa de Castell Florile.

Mercedes de Abaita de Cabarrús.

Maria Martín.

Maria Dolores Amelí de Vidal.

Joselina de Juliá (Vice-Secretaria).

Maria de Urceta de Vázquez (Secretaria)

Ana de Arnal de Llopert.

La Marquesa de Retes.

Maria Lorenés Verdú.

Eugenia de Sotrdalegui.

Esther de Bolacourt Sucre.

Consuegra de Venezuela.

Roseli C. de Margenat.

Consuegra de Argentina.

Consuegra Palacios de Sayán.

Consuegra del Perú.

Maria Piazzi del Ruzic.

Clotilde Torrente de Solá-Serí.

Josfa Martorell de Urduin.

Raimunda de Lossada.

Maria de la Llave de Egozue.

Angela Turner Narbona de Gallego.

Aya M.ª Font Aidana.

Pilar Pajaruelo Mar.

Maria Doménech de Cañellas.

Dolores Cail de Dalí.

La Baronesa de Grifó.

Dolores Bonet, viuda Benet.

Coloma.

Delina Bonet.

La Marquesa de Foronda.

Maria Buscates de Rivera.

Panny R. de Carreras.

Maria del Carmen Foraste de Rivera.

Antonia Puget viuda de Portale.

Maria Velarino de la Llave.

Consuegra Rumeu.

Alicia Bassam de Carreras.

Margueta de Barbañá.

N. Puccione.

Hispano-Americanismo

De el cielo para los Altares

«Vamos ganando terreno!»

«¿Qué hace la Prensa? ¿Qué hace, en primer lugar, «El Debate?»

A mi querido tío y a mi querido amigo, el director de «El Ideal Legionense».

Aunque desde mi triple IX hemos logrado cumplir e incorporar a nuestro ideal tema Evangelización de la más excelsa y representativa figura de la Hispano-América, a la idea lista revista «El Ideal Legionense», órgano del Colegio Oficial de Secretarios e Interventores de la provincia de León, que por algo y para algo adoptó tan augusta misión, no estoy tan conforme con lo que vosotros habéis en este sentido, toda vez que los grandes periodistas de los grandes rotativos no dan señales de vida para ayudarnos en tan ideal como evangelización hispano-americana empresa.

La Revista que, muy acertadamente, dirige mi querido tío y mi querido amigo de toda la vida, el abogado y secretario de esta Villa don Alberto Bisco Alonso, Presidente del Colegio Oficial Secretarial de la Provincia, no podía menos de hacer honor al título adoptado, al idealismo de su título y de todos sus presidentes y a lo manifestado respecto a la Prensa en el artículo de fondo de su n.º 15, del pasado mes, titulado «Una iniciativa justa», que fué el que me dió pie para suplir al amigo la benévola acogida que dió al mío publicado con el n.º 16 de la revista Revista.

Dei magnatui artículo de la Redacción del amigo Bisco, quiero reproducir dos párrafos que, como anillo al dedo, vienen a corroborar mi juicioso aserto del artículo IX, de que: *Todo lo puede el Cuarto poder.*

Dicen así los dos párrafos: «El Ideal Legionense: «Sólo mezo pretender ignorar lo que a diario se publica *ubi et ubi*, lo que hasta lo más ligera saben y afirman en todo momento, esto es: que la Prensa, (y por ende un periódico diario) importante para el servicio de una idea, de una causa o de una institución, tiene que luchar tan poderosamente que no tan sólo contribuya con sus artículos y no desmerezca y consiguientemente, sino que a la vez es la única razón de su existencia.

«El Tercero es de los diarios, no es la voz de LA VOZ DE LA MUJER, y «Las Noticias del día de Ribadesella».

El hombre es hijo del periódico que lee, ha dicho Aparisi, y lo confirma la experiencia, y Sellés, en su trabajo sobre el periodismo escribe: «No dicta leyes, ni expone decretos, ni impone penas, más de lo que hace tiene fuerza de obligar, informa, comenta, discute, opina. Se justifica en voluntades que se le someten los que quieren, pero que autoridad no ejerce sobre el vulgo, el vulgo alto y bajo, que sólo sus intenciones por verdades, sus pareceres por opiniones, sus elogios por beatificaciones y sus censuras por penas inauditas?»

«Me parece que es concreto y sintético, lo que, respecto al poder absoluto de la Prensa, viene a decir estos dos párrafos de mi querido tío y mi querido amigo, que llevan en sí el máximo aval por la supremacía moral e intelectualidad de las priviledadas inteligencias que equilibran estas valiosas opiniones.»

Ahí van: Al recibir S. S. Pio XI a los periodistas españoles que fueron a Roma con motivo del viaje de nuestros soberanos, dijo muy amablemente: «El periodismo es escuela de virtudes cívicas y de fe, no sólo para el pueblo, sino para los propios periodistas.» «Lo que creo nadie puede decir en tan pocas palabras, tanto y tan bueno como con éste sublime pensamiento, dijo el Vicario de Cristo, y como los trabajadores hispano-americanos estamos plenos de virtudes cívicas y de fe y estamos seguros de que la Santa Reina nos mira desde el cielo.

La segunda opinión que quiero citar es esta: El fuerte señor Ortega y Gasset presentó una moción al Congreso de la Prensa Latina que decía: «El periodismo es una de las más nobles funciones, un verdadero apostolado de la vida moderna, cuando se ejerce con pura atención y está animado por un ideal. (Este, para nosotros, el inmensable ideal hispano-americano: Beatificar y canonizar a la más excelsa y representativa figura de la Reina, Isabel I, La Católica)

«Constatase, además, la extensibilidad más extensa y completa de la mentalidad de los pueblos, lo que de una manera más visible manifiesta sus virtudes y los per-

UNA MUJER EN LAS CIENCIAS

Ha sido nombrada Conservador de los gabinetes del Instituto de San Isidro de esta Corte doña Elena Peñero Ruiz.

UNA MUJER TENIENTE DE ALCALDE

San Sebastián.—Ha celebrado sesión el pleno del Ayuntamiento.

Se ha acordado admitir la dimisión presentada por el teniente del alcalde señor Carraña y se ha dispuesto para sustituirle nombrar leniente y alcalde a la concejal señorita Carmen Resines.

Los compañeros de Corporación se proponen regalar a la señorita Resines el tricorno que aquí usan los tenientes de alcalde.

¿ES USTED FEMINISTA

LEA LA VOZ DE LA MUJER

(Disponible en:

[http://www.memoriademadrid.es/buscador.php?accion=VerFicha&id=119936&num_id=&num_total=1\)](http://www.memoriademadrid.es/buscador.php?accion=VerFicha&id=119936&num_id=&num_total=1)

Annex 4 DISCURS DE CLARA CAMPOAMOR ENFRONT

LES CORTS DE L'1 D'OCTUBRE DEL 1931

Señores diputados: lejos yo de censurar ni de atacar las manifestaciones de mi colega, señorita Kent, comprendo, por el contrario, la tortura de su espíritu al haberse visto hoy en trance de negar la capacidad inicial de la mujer. Creo que por su pensamiento ha debido de pasar, en alguna forma, la amarga frase de Anatole France cuando nos habla de aquellos socialistas que, forzados por la necesidad, iban al Parlamento a legislar contra los suyos.

Respecto a la serie de afirmaciones que se han hecho esta tarde contra el voto de la mujer, he de decir, con toda la consideración necesaria, que no están apoyadas en la realidad. Tomemos al azar algunas de ellas. Que ¿cuándo las mujeres se han levantado para protestar de la guerra de Marruecos? Primero: ¿y por qué no los hombres? Segundo: ¿quién protestó y se levantó en Zaragoza cuando la guerra de Cuba más que las mujeres? ¿Quién nutrió la manifestación pro responsabilidades del Ateneo, con motivo del desastre de Annual, más que las mujeres, que iban en mayor número que los hombres?

¡Las mujeres! ¿Cómo puede decirse que cuando las mujeres den señales de vida por la República se les concederá como premio el derecho a votar? ¿Es que no han luchado las mujeres por la República? ¿Es que al hablar con elogio de las mujeres obreras y de las mujeres universitarias no está cantando su capacidad? Además, al hablar de las mujeres obreras y universitarias, ¿se va a ignorar a todas las que no pertenecen a una clase ni a la otra? ¿No sufren éstas las consecuencias de la legislación? ¿No pagan los impuestos para sostener al Estado en la misma forma que las otras y que los varones? ¿No refluye sobre ellas toda la consecuencia de la legislación que se elabora aquí para los dos sexos, pero solamente dirigida y matizada por uno? ¿Cómo puede decirse que la mujer no ha luchado y que necesita una época, largos años de República, para demostrar su capacidad? Y ¿por qué no los hombres? ¿Por qué el hombre, al advenimiento de la República, ha de tener sus derechos y han de ponerse en un lazareto los de la mujer?

Pero, además, señores diputados, los que votasteis por la República, y a quienes os votaron los republicanos, meditaad un momento y decid si habéis votado solos, si os votaron sólo los hombres. ¿Ha estado ausente del voto la mujer? Pues entonces, si afirmáis que la mujer no influye para nada en la vida política del hombre, estáis –fijaos bien– afirmando su personalidad, afirmando la resistencia a acatarlos. ¿Y es en nombre

de esa personalidad, que con vuestra repulsa reconocéis y declararéis, por lo que cerráis las puertas a la mujer en materia electoral? ¿Es que tenéis derecho a hacer eso? No; tenéis el derecho que os ha dado la ley, la ley que hicisteis vosotros, pero no tenéis el derecho natural fundamental, que se basa en el respeto a todo ser humano, y lo que hacéis es detentar un poder; dejad que la mujer se manifieste y veréis como ese poder no podéis seguir detentándolo [...].

No se trata aquí esta cuestión desde el punto de vista del principio, que harto claro está, y en vuestras conciencias repercute, que es un problema de ética, de pura ética reconocer a la mujer, ser humano, todos sus derechos, porque ya desde Fichte, en 1796, se ha aceptado, en principio también, el postulado de que sólo aquel que no considere a la mujer un ser humano es capaz de afirmar que todos los derechos del hombre y del ciudadano no deben ser los mismos para la mujer que para el hombre. Y en el Parlamento francés, en 1848, Victor Considerant se levantó para decir que una Constitución que concede el voto al mendigo, al doméstico y al analfabeto –que en España existe– no puede negárselo a la mujer. No es desde el punto de vista del principio, es desde el temor que aquí se ha expuesto, fuera del ámbito del principio –cosa dolorosa para un abogado–, como se puede venir a discutir el derecho de la mujer a que sea reconocido en la Constitución el de sufragio. Y desde el punto de vista práctico, utilitario, ¿de qué acusáis a la mujer? ¿Es de ignorancia? Pues yo no puedo, por enojosas que sean las estadísticas, dejar de referirme a un estudio del señor Luzuriaga acerca del analfabetismo en España.

Hace él un estudio cíclico desde 1868 hasta el año 1910, nada más, porque las estadísticas van muy lentamente y no hay en España otras. ¿Y sabéis lo que dice esa estadística? Pues dice que, tomando los números globales en el ciclo de 1860 a 1910, se observa que mientras el número total de analfabetos varones, lejos de disminuir, ha aumentado en 73.082, el de la mujer analfabeta ha disminuido en 48.098; y refiriéndose a la proporcionalidad del analfabetismo en la población global, la disminución en los varones es sólo de 12,7 por cien, en tanto que en las hembras es del 20,2 por cien. Esto quiere decir simplemente que la disminución del analfabetismo es más rápida en las mujeres que en los hombres y que de continuar ese proceso de disminución en los dos sexos, no sólo llegarán a alcanzar las mujeres el grado de cultura elemental de los hombres, sino que lo sobrepasarán. Eso en 1910. Y desde 1910 ha seguido la curva ascendente, y la mujer, hoy día, es menos analfabeta que el varón. No es, pues, desde el punto de vista de la ignorancia desde el que se puede negar a la mujer la entrada en la obtención de este derecho.

Otra cosa, además, al varón que ha de votar. No olvidéis que no sois hijos de varón tan sólo, sino que se reúne en vosotros el producto de los dos sexos.

En ausencia mía y leyendo el diario de sesiones, pude ver en él que un doctor hablaba aquí de que no había ecuación posible y, con espíritu heredado de Moebius y Aristóteles, declaraba la incapacidad de la mujer. A eso, un solo argumento: aunque no queráis y si por acaso admitís la incapacidad femenina, votáis con la mitad de vuestro ser incapaz. Yo y todas las mujeres a quienes represento queremos votar con nuestra mitad masculina, porque no hay degeneración de sexos, porque todos somos hijos de hombre y mujer y recibimos por igual las dos partes de nuestro ser, argumento que han desarrollado los biólogos. Somos producto de dos seres; no hay incapacidad posible de vosotros a mí, ni de mí a vosotros. Desconocer esto es negar la realidad evidente. Negadlo si queréis; sois libres de ello, pero sólo en virtud de un derecho que habéis (perdonadme la palabra, que digo sólo por su claridad y no con espíritu agresivo) detentado, porque os disteis a vosotros mismos las leyes; pero no porque tengáis un derecho natural para poner al margen a la mujer.

Yo, señores diputados, me siento ciudadano antes que mujer, y considero que sería un profundo error político dejar a la mujer al margen de ese derecho, a la mujer que espera y confía en vosotros; a la mujer que, como ocurrió con otras fuerzas nuevas en la revolución francesa, será indiscutiblemente una nueva fuerza que se incorpora al derecho y no hay sino que empujarla a que siga su camino. No dejéis a la mujer que, si es regresiva, piense que su esperanza estuvo en la dictadura; no dejéis a la mujer que piense, si es avanzada, que su esperanza de igualdad está en el comunismo. No cometáis, señores diputados, ese error político de gravísimas consecuencias. Salváis a la República, ayudáis a la República atrayéndoos y sumándoos esa fuerza que espera ansiosa el momento de su redención.

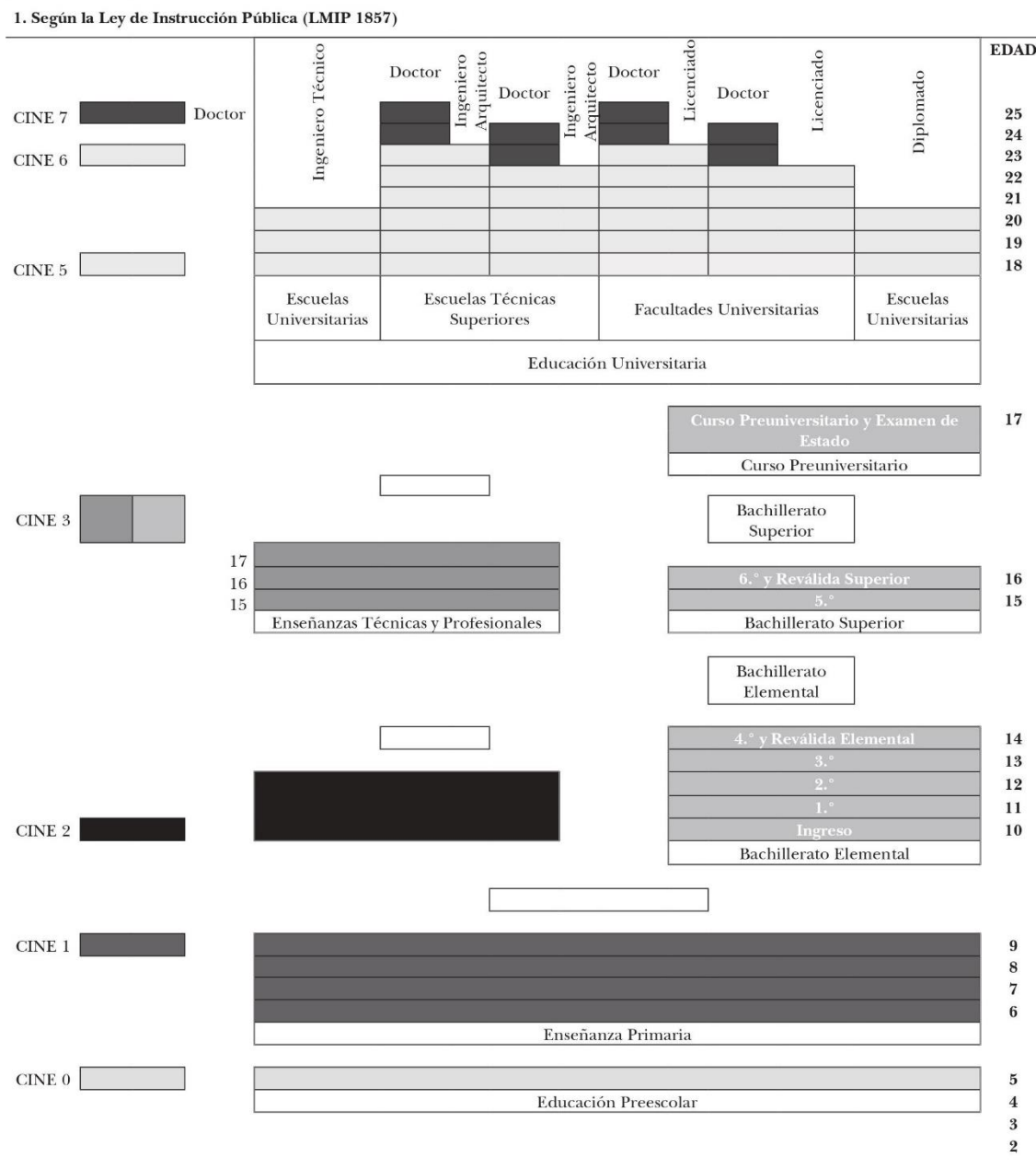
Cada uno habla en virtud de una experiencia y yo os hablo en nombre de la mía propia. Yo soy diputado por la provincia de Madrid; la he recorrido, no sólo en cumplimiento de mi deber, sino por cariño, y muchas veces, siempre, he visto que a los actos públicos acudía una concurrencia femenina muy superior a la masculina, y he visto en los ojos de esas mujeres la esperanza de redención, he visto el deseo de ayudar a la República, he visto la pasión y la emoción que ponen en sus ideales. La mujer española espera hoy de la República la redención suya y la redención del hijo. No cometáis un error histórico que no tendréis nunca bastante tiempo para llorar; que no tendréis nunca bastante tiempo para

llorar al dejar al margen de la República a la mujer, que representa una fuerza nueva, una fuerza joven; que ha sido simpatía y apoyo para los hombres que estaban en las cárceles; que ha sufrido en muchos casos como vosotros mismos, y que está anhelante, aplicándose a sí misma la frase de Humboldt de que la única manera de madurarse para el ejercicio de la libertad y de hacerla accesible a todos es caminar dentro de ella.

Señores diputados, he pronunciado mis últimas palabras en este debate. Perdonadme si os molesté, considero que es mi convicción la que habla; que ante un ideal lo defendería hasta la muerte; que pondría, como dije ayer, la cabeza y el corazón en el platillo de la balanza, de igual modo Breno colocó su espada, para que se inclinara en favor del voto de la mujer, y que además sigo pensando, y no por vanidad, sino por íntima convicción, que nadie como yo sirve en estos momentos a la República española.

Font: Campoamor, 2006: 115-122.

Annex 5 LLEI MOYANO D'EDUCACIÓ, 1857

Il·lustració 10 Organigrama del sistema educatiu espanyol segons la Llei Moyano del 1897. Font: Núñez, 2005: 160.

Año	Ministros	Leyes y medidas de ámbito general, MEC		Primaria	Secundaria	Profesional	Universitaria
		514	515				
1857	Claudio Moyano Samaniego en Fomento	Ley Moyano	Ley de Bases (RD 17/7) y Ley de Instrucción Pública (RD 9/9)	Elemental: obligatoria (de 6 a 9 años) y gratuita en las escuelas públicas, financiadas por el municipio, en función de la renta. Las escuelas elementales pueden ser completas e incompletas, y también puede haber de párvulos	Estudios generales, con dos etapas de 2 y de 4 años, a los que se accede tras cumplir 9 años; y estudios de aplicación a las profesiones industriales, a los que se accede a los 10 años. En ambos casos se requiere un examen de ingreso. Titulación: Bachillerato en Artes, para los generales, y Perito en los de aplicación. Los alumnos de centros privados se examinan en los institutos de los que dependen	Se crea una Escuela Normal en cada provincia, con cargo a los presupuestos provinciales, y se mantiene la Central en Madrid, a cargo del Estado. Enseñanzas profesionales: Veterinaria, Profesores mercantiles, Náutica, Maestros de obras, Aparejadores y Agrimensores	Facultades de Filosofía y Letras, Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, Farmacia, Medicina, Derecho y Teología. Titulación: Bachillerato, Licenciatura y Doctorado. Ingenierías

Il·lustració 11 Principals fites en matèria educatavia gràcies a la Llei Moyano del 1857. Font: Núñez, 2005:198.

Annex 6 CONFERÈNCIES DOMINICALS PER A LES DONES

REALITZADES EN LA UNIVERSITAT CENTRAL

- «La educación de la mujer», Sr. Sanromá.
- «La educación de la mujer por la historia», Sr. Rada y Delgado.
- «La educación literaria de la mujer», Sr. Canalejas.
- «Influencia del cristianismo en la mujer», Sr. Corradi.
- «La educación jurídica de la mujer», Sr. Labra
- «Higiene de la mujer», Dr. Santiago Casas.
- «La educación de las madres», Sr. García Blanco.
- «Influencia del estudio de las ciencias físicas en la educación de la mujer», Sr. Echeagaray.
- «La educación económica de la mujer», Sr. Rodríguez.
- «Algunas consideraciones generales sobre el matrimonio», Sr. Álvarez Osorio.
- «Influencia de la mujer en la civilización», Sr. Moreno Nieto.
- «La educación religiosa de la mujer», Sr. Tapia.
- «La educación conyugal de la mujer», Sr. García Blanco.
- «Misión de la mujer en la sociedad», Sr. Pi y Margal.
- «Sobre la misión de la mujer», Sr. Castelar.

Font: Ballarín, 2001: 69.